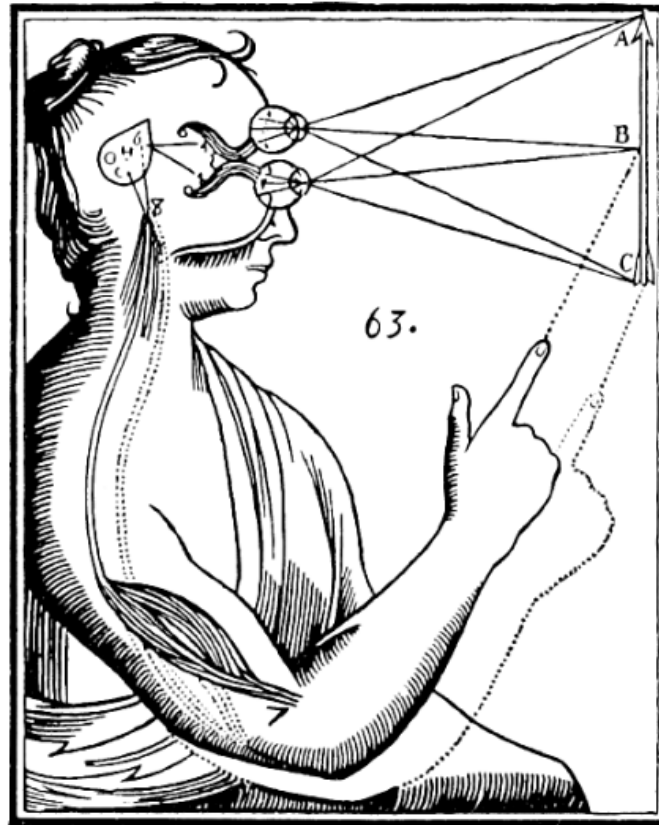


Extern en intern

Uitwendige en inwendige roeping bij
Petrus van Mastricht (1630-1706)



Elco van Burg

Masterscriptie Wortels en ontwikkelingen van het christendom
Departement Godgeleerdheid

Scriptiebegeleiders: dr. H. van den Belt en prof. dr. A. de Reuver

Inhoud

Dankwoord	5
1. Inleiding	7
Afbakening en vraagstelling	8
Methode	9
2. Historische en intellectuele context	11
Kantelpunt van hoge orthodoxie naar late orthodoxie	11
Onderzoek naar externe en interne roeping	12
Extern en intern	13
Externe en interne roeping	16
Petrus van Mastricht	17
3. Internum en externum bij Van Mastricht	21
<i>Theoretico-practica theologia</i>	21
<i>Novitatum Cartesianum gangraena</i>	29
4. Interne en externe roeping in Van Mastrichts bronnen	33
Thomas' <i>Summa Theologiae</i> (1265-1274)	33
<i>Synopsis Purioris Theologiae</i> (1625)	35
Ames' <i>Medulla S.S. Theologiae</i> (1630)	42
Voetius' <i>Disputationes Selectae</i> (1648-1659)	44
5. Interne en externe roeping bij Turretini	47
Turretini's <i>Institutio Theologiae Elencticae</i> (1679-1685)	47
<i>Interna</i> en <i>externa</i> in het algemeen	47
Interne en externe roeping	49
Turretini en Van Mastricht	57
6. Discussie en conclusies	59
Vraag 1: Historische context van Petrus van Mastricht	59
Vraag 2: De verhouding tussen uitwendige en inwendige roeping	59
Vraag 3: Van Mastricht in verhouding tot zijn bronnen	60
Vraag 4: Cartesiaanse invloed	61
Relatie <i>vocatio interna</i> en <i>externa</i>	62
<i>Principium internum</i>	62
Vervolgonderzoek	63
Blijvende betekenis	64
Summary	67
Literatuur	71

Dankwoord

Deze scriptie vormt de afsluiting van de opleiding tot het ‘meesterschap’ in de theologie in Utrecht. Als gezelschap is het dan ook passend om mijn dank uit te spreken naar meesters en kompanen. De roeping door de prediking is een onderwerp dat al lang mijn interesse heeft, sinds ik mij ergens in de derde klas van de middelbare school ben gaan verdiepen in opvattingen over het aanbod van genade. Ik was dan ook blij verrast toen dr. H. van den Belt, bij het eerste gesprek over een mogelijke scriptie, voorstelde om hier eens verder onderzoek naar te doen. Dr. Van den Belt, hartelijk dank voor de gelegenheid om dit onderwerp uit te zoeken. Achteraf moet ik zeggen dat ik me toen niet helemaal gerealiseerd heb waar ik aan begon – met name toen ik ook nog een relatief onontgonnen theologisch werk als Van Maastrichts *Theoretico-practica theologia* als focus koos. Maar u heeft het vertrouwen gehad dat het goed ging komen. Het resultaat is zeker ook te danken aan uw aanscherpingen, vragen en nadruk of afbakening van het onderwerp. Ik ben blij dat ik zodoende iets van het theologenvak heb mogen leren. Professor A. de Reuver, veel dank voor het meelesen en meedenken bij deze scriptie.

Naast de directe begeleiding ben ik ook dankbaar voor hulp en inspiratie van andere kanten. Ik vond het motiverend en leerzaam om deel te mogen nemen aan het werkgezelschap Oude Gereformeerde Theologie onder leiding van prof. W.J. van Asselt. De gesprekken over vertaling van de *Synopsis* en over de inhoud en context van de gereformeerde theologie hebben me ideeën en motivatie gegeven voor mijn eigen onderzoek. William den Boer, bedankt voor het aanleveren van een digitale versie van Van Maastrichts hoofdwerk. Ook Adriaan Neele wil ik bedanken voor zijn adviezen.

Wijnanda, je hebt – het laatste jaar samen met Coen – door het avond- en nachtelijke werk voor mijn studie en scriptie me regelmatig moeten missen, of in ieder geval moeten delen met boeken en laptop. Hartelijk dank dat je ook daarin ‘een hulpe tegenover’ geweest bent. Het is mijn wens en bede dat ook deze scriptie dienstbaar mag zijn aan het doel waarmee God de schepping tot stand bracht: tot Zijn eer. Soli Deo Gloria.

Dordrecht, Juni 2010

1. Inleiding

Aan het begin van de 17^e eeuw stond de kerk in de Republiek der Nederlanden op barsten. Een breuk zou grote gevolgen hebben en de breekbare eenheid verstoren. Het betrof hier met name het schisma tussen gereformeerden en remonstranten. In dit debat ging het over de verhouding tussen verkiezing en de vrije wil van de mens. Daarin spelen begrippen zoals roeping en wedergeboorte een belangrijke rol. Een grote vraag op de achtergrond van dit debat is: hoe kan het dat mensen wel geroepen worden tot het heil, maar niet tot geloof komen? De remonstranten zeggen: de roeping van God is niet onweerstaanbaar. Als een mens niet tot geloof komt, heeft hij zowel de externe als de interne roeping weerstaan. Als hij wel tot geloof komt, heeft hij gekozen om deze roeping op te volgen.¹ Het antwoord hierop volgens de lijn van de Dordtse Synode, zoals vastgelegd in de Dordtse Leerregels, is als volgt. Mensen die de roeping door de uiterlijke prediking wel horen, maar niet gaan geloven, hebben het zaad 'verstikt'.² Aan de andere kant: bij degenen die wel geloven heeft God het verstand verlicht en inwendig hun hart geopend. De mens heeft niet zelf het vermogen om te kiezen en te geloven.³ Een 'krachtdadige', effectieve roeping is alleen daar waar de uitwendige verkondiging samengaat met een interne werking van God in de 'binnenste delen van de mens'.

Om vanuit een 21^e eeuwse begrip dit debat goed te begrijpen is het van belang om te weten wat extern en intern betekenen en hoe deze twee manieren van roeping op elkaar ingrijpen. In het post-Cartesiaanse begrip van de mens beduiden de termen *extern* en *intern* vaak twee werelden die gescheiden zijn door de grenzen van het menselijke individu. Extern is alles wat van buiten de mens komt en als zodanig ervaren wordt. Intern is wat zich tussen de oren afspeelt, voor Cartesianen met name in de *ratio*: de rede of het verstand. In het pre-Cartesiaanse wereldbeeld en psychologie kan de betekenis van het woordpaar extern-intern echter afwijken, omdat de mens als kennend subject een minder belangrijke rol heeft.⁴ Interessant is bovendien dat de opkomst van de Cartesiaanse filosofie en de 'ontdekking van het subject' in deze filosofie⁵ volgt op het Arminiaanse conflict en daarmee ook onze hedendaagse blik op dat conflict beïnvloedt. Het woordpaar intern-extern lijkt in de gereformeerde orthodoxie ook een 'subjectieve' interpretatie te hebben, die soms

¹ *Sententiae remonstrantium*, II,5,8, in J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, Amsterdam: Ton Bolland 1976², 291v.

² Dordtse Leerregels, III/IV, 9, in Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 254.

³ Dordtse Leerregels, III/IV, 11-13, in Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 256.

⁴ Cf. H. van den Belt, *The authority of Scripture in Reformed theology*, Leiden: Brill 2008, 145.

⁵ H. Caton, *The origin of subjectivity: An essay on Descartes*, New Haven: Yale University Press 1973, 40-65, 140-142.

geassocieerd wordt met de Cartesiaanse 'subjectiviteit'. Deze gelijkenis kan echter ook voortkomen uit het misverstaan van het woordpaar intern-extern volgens post-Cartesiaanse begrippen, terwijl er dan geen sprake is van een werkelijke overeenkomst.⁶ Dat roept de vraag op: wat is precies de betekenis van extern en intern en wat is de samenhang tussen deze begrippen in de 17^e eeuwse theologie?

Afbakening en vraagstelling

In deze scriptie wil ik de betekenis en verhouding van de begrippen 'extern' en 'intern' onderzoeken aan de hand van het theologisch spreken over externe en interne roeping (*vocatio externum* en *vocatio internum*). Het onderwerp van externe en interne roeping heeft oude christelijke wortels. In de theologie van de Reformatie en in de daarop volgende gereformeerde theologie komen de begrippen op verschillende manieren voor.⁷ Deze oude christelijke wortels zijn belangrijk om na te kunnen gaan in hoeverre er sprake is van een ontwikkeling.

Wat de historische setting betreft, richt ik me op een fase waarin belangrijke dingen veranderen. Volgens Muller is aan het eind van de 17^e en begin van de 18^e eeuw het kantelpunt van de gereformeerde orthodoxie naar de 'Wolffian phase of orthodoxy'. In deze laatste fase wordt het filosofische probleem van de kennis van God steeds belangrijker.⁸ Gereformeerde orthodoxie gebruik ik hier in historische zin, om daarmee de periode van theologiebeoefening aan te duiden die zich uitstrekt van de zestiende tot de achttiende eeuw. Daarbij kan een indeling gemaakt worden in vroege orthodoxie (ca. 1560-1620), hoge orthodoxie (ca. 1620-1700) en late orthodoxie (ca. 1700-1790).⁹ Het historische kantelpunt waar ik me in deze scriptie toe beperk vormt de laatste fase van de gereformeerde 'hoge orthodoxie' of het begin van de 'late orthodoxie'.¹⁰ Omdat in deze fase het Cartesiaanse gedachtegoed steeds meer doordringt, richt ik me op deze periode. Hier is mogelijk een invloed waarneembaar van de 'tijdgeest' of de debatten met de Cartesianen op het theologisch spreken over de relatie tussen externe en interne roeping. Dat zou een

⁶ Cf. Van den Belt, *The authority of Scripture*, 145; K.G. Appold, *Abraham Calov's doctrine of vocatio in its systematic context*, Tübingen 1998, 3.

⁷ Cf. Appold, *Abraham Calov*, 75-95, 117-129; H. Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, Kampen: Kok 1903, 75-92; J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, Kampen: Kok 1956³ [vertaling A. Sizoo], III, 24,8.

⁸ R.A. Muller, *Post-reformation reformed dogmatics: The rise and development of Reformed orthodoxy, ca. 1520-1725*, 1², Grand Rapids: Baker Academic 2006, 82-84, 175, 305-308. De theologie van Christian Wolff is volgens Muller één van de leidende theologieën die 'rationele' oplossingen geven voor de godskennis van de mens, in lijn met de Cartesiaanse filosofie.

⁹ W.J. van Asselt, T.T.J. Pleizier, P.L. Rouwendal en P.M. Wisse, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer: Boekencentrum 1998, 13, 91-162.

¹⁰ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 73, 81.

verklaring kunnen zijn voor de opvallend uitgebreide bespreking en systematisering van dit onderwerp door Petrus van Mastricht (1630-1706) in zijn *Theoretico-practica theologia*.¹¹

In deze scriptie neem ik Van Mastricht als ijkpunt voor een onderzoek naar de relatie tussen interne en externe roeping in de context van het opkomende Cartesianisme. Dit is mogelijk omdat Van Mastricht bekend staat om zijn samenvattende en gematigde positie.¹² Van Mastricht vat veel theologisch werk van anderen samen, waarbij hij zowel de praktische als de theoretische kant van de theologie weergeeft. Zijn gematigde positie blijkt bijvoorbeeld uit zijn positieve uitspraken over Johannes Coccejus (1603-1669), terwijl hij toch een leerling was van Coccejus' opponent Gisbertus Voetius (1589-1676). Aan de andere kant mijdt hij het debat niet. Hij was namelijk ook één van de belangrijkste woordvoerders van de anti-Cartesiaanse richting onder de gereformeerden in de 17^e eeuw.¹³

In deze scriptie wil ik de onderstaande vragen beantwoorden:

1. Wat is de historische context van Petrus van Mastricht, in het bijzonder met betrekking tot het Cartesiaanse debat?
2. Hoe beschrijft Van Mastricht uitwendige en inwendige roeping en de verhouding tussen uitwendig en inwendige roeping?
3. Hoe verhoudt Van Mastrichts formulering zich tot een aantal van zijn belangrijkste bronnen voor deze begrippen?
4. Is er mogelijk een invloed van het Cartesianisme te traceren op Van Mastrichts spreken over interne en externe roeping?

Methodie

In het beantwoorden van de bovenstaande vragen staat de relatie tussen interne en externe roeping bij Van Mastricht centraal. Daarom zal ik niet voor alle vragen primair onderzoek verrichten. De eerste vraag, naar de historische situering van Van Mastricht, zal ik in hoofdstuk 2 beantwoorden door vooral secundaire literatuur te raadplegen. Voor het beantwoorden van de tweede vraag, naar Van Mastrichts theologische formuleringen, zal ik in hoofdstuk 3 uiteraard wel primaire bronnen gebruiken. Hier richt ik me op Van Mastrichts hoofdwerk, de *Theoretico-practica theologia*. Ook zal ik onderzoeken of en hoe de

¹¹ Petrus van Mastricht, *Theoretico-practica theologia, qua per singula capita Theologia, pars exegetica, dogmatica, elenctica & practica, perpetua successione conjugantur*, Utrecht: Thomae Appels 1699, VI, 2, 1-15; cf. A.C. Neele, *Petrus van Mastricht (1630-1706): Reformed orthodoxy: Method and piety*, Leiden: Brill 2009, 71; R.A. Muller, '“Duplex cognitio dei” in the theology of early Reformed orthodoxy', *The Sixteenth Century Journal*, 10(2), 1979, 51-62, 60v.; Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 445.

¹² Zie voor een overzicht Neele, *Petrus van Mastricht*, 2-14.

¹³ J.I. Israel, *Radical enlightenment: Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press 2002, 23-27; Neele, *Petrus van Mastricht*, 7.

thematiek van interne en externe roeping terugkomt in zijn belangrijkste boek tegen de Cartesianen, de *Novitatum cartesianum gangraena*.¹⁴ Voor de bronnen van Petrus van Mastricht zal ik me in hoofdstuk 4 vooral richten op vier hoofdwerken die Van Mastricht citeert: de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino (1225? – 1274), de Leidse *Synopsis Purioris theologiae* (1625), de *Medulla* van William Ames (1576-1633) en de *Disputationes selectae* van Gisbertus Voetius. Waarschijnlijk kende Van Mastricht deze boeken ook al vanuit zijn opleiding in Utrecht, omdat ze daar tot de lesstof behoorden. De *Disputationes selectae* van Voetius waren nog in wording op dat moment, maar Van Mastricht zal waarschijnlijk belangrijke opvattingen daaruit wel gekend hebben.

Het onderzoeken van bovenstaande vragen bij Petrus van Mastricht, aan het eind van de 17^e eeuw, zal meer inzicht geven in hoe in deze periode kort na Descartes het begrippenpaar intern-extern gebruikt wordt. Deze bevindingen vat ik samen in hoofdstuk 4. Door te vergelijken met de voor-Cartesiaanse bronnen van Van Mastricht, leidt dit mogelijk ook tot inzichten in veranderingen in het gebruik van het begrippenpaar intern-extern. Om een eventuele verandering nog preciezer te kunnen traceren, zal ik Van Mastrichts spreken over interne en externe roeping ook vergelijken met een tijdgenoot. Hiervoor kies ik Francesco Turretini (1623-1687), een invloedrijk theoloog die gezien wordt als een belangrijke representant van de gereformeerde theologie in die periode.

De inzichten uit mijn onderzoek dragen bij aan het debat met betrekking tot de verhouding tussen de interne en externe fundamente van de kennis van God, de zogenaamde *principia*. Daarnaast draag dit onderzoek bij aan de inzichten in de continuïteit en verandering in het theologiseren in de zeventiende eeuw. In het volgende hoofdstuk zal ik eerst de historische en intellectuele context van Petrus van Mastricht schetsen en een kort overzicht geven van de huidige stand van het onderzoek naar interne en externe roeping.

¹⁴ Petrus van Mastricht, *Novitatum Cartesianum gangraena, Nobiliores plerasque Corporis Theologici Partes arrodens et exedens, seu Theologia Cartesiana detecta*, Amsterdam: Jansson 1677.

2. Historische en intellectuele context

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de historische context waarin Petrus van Mastricht theologiseerde, als achtergrond voor het meer systematisch-theologische onderzoek in de volgende hoofdstukken. Daarvoor ga ik eerst kort in op het debat tussen Cartesianen en anti-Cartesiaanse theologen. Vervolgens introduceer ik het onderzoek naar de verhouding tussen interne en externe roeping in deze tijdsperiode. Daarna focus ik op het leven en werk van Petrus van Mastricht.

Kantelpunt van hoge orthodoxie naar late orthodoxie

De overgang van de 17^e naar de 18^e eeuw markeert volgens Muller het kantelpunt naar de 'Wolffian phase of orthodoxy'. Vóór dat kantelpunt is de openbaring en werking van God de bron van alle kennis van God. Na dat kantelpunt komt een theologie op waarin het filosofische probleem van de kennis van God steeds belangrijker wordt.¹⁵ De theologie van Christian Wolff is één van de leidende theologieën die 'rationele' oplossingen geven voor de Godskennis van de mens, in lijn met de filosofie van René Descartes (1596-1650) waarin het uitgangspunt ligt in de *ratio* van de mens.¹⁶

Deze Cartesiaanse filosofie is het onderwerp van vele theologische debatten, waarvan het eerste centrum in Utrecht ligt.¹⁷ In 1641 houdt Henricus Regius (1593-1639) een disputatie over de eenheid van geest en lichaam. Regius is buitengewoon hoogleraar geneeskunde in Utrecht en is onder de indruk gekomen van de ideeën van Descartes, vooral door het lezen van Descartes *Discours de la méthode*. Hij ontwikkelt zijn eigen theorie over de natuur op basis van de ideeën van Descartes en zoekt ook contact met Descartes zelf.¹⁸ Regius disputatie volgt na een eerdere serie disputaties die al het nodige stof hebben doen opwaaien. In de disputatie over de eenheid van geest en lichaam stelt Regius dat de mens niet een uit ziel en lichaam bestaande eenheid is, maar een min of meer toevallig samengesteld 'aggregaat'. Deze stelling lijkt veel op het ketterse averroïsme. De disputatie

¹⁵ R.A. Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 82-84, 175, 305-308.

¹⁶ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 82-84, 175; Th. Verbeek, *Descartes and the Dutch: Early reactions to Cartesian philosophy 1637-1650*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 8.

¹⁷ Zie voor een studie van de Utrechtse crisis Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 13-33; cf. E. van der Wall, 'Orthodoxy and scepticism in the early Dutch enlightenment', in R.H. Popkin en A. Vanderjagt (red.), *Scepticism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries*, Leiden: Brill 1993, 212-241.

¹⁸ Th. Verbeek, 'Crisis te Utrecht: 1641-1642', in W. Koops, L. Dorsman en Th. Verbeek (red.), *Née Cartésienne / Cartesiaans geboren: Descartes en de Utrechtse Academie 1636-2005*, Assen: Van Gorkum 2005, 22-38.

eindigt in gefluit, gejoel en gestamp.¹⁹ Het is onder andere Gisbertus Voetius (1589-1676) die fel tegen de disputatie van Regius over dit onderwerp ingaat. Samen met andere protesten leidt dit tot een crisis, waar andere hoogleraren, het stadsbestuur en ook Descartes zich in mengen. Deze crisis wordt in 1642 bezworen met een verbod op het onderwijzen van de Cartesiaanse filosofie aan de Utrechtse universiteit. In 1645 veroorzaken disputaties van Adriaan Heereboord (1614-1661) vergelijkbare controverses in Leiden. Hier verdedigt Jacobus Revius (1686-1658) het anti-Cartesiaanse standpunt, wat ook hier in een verbod resulteert, nu op het onderwijzen van alle metafysica.²⁰ De hevigheid van dit debat lijkt door te werken in latere disputen over Cartesiaanse filosofie. Orthodoxe theologen stellen de Cartesiaanse ideeën gelijk aan ketterse standpunten, alhoewel de debatten hierover vaak beperkt blijven tot de academie. In Nederland vormt bovendien de Cartesiaanse filosofie een groeiende stroming.²¹

Waarom maken Voetius, Revius en later ook Van Mastricht zich zo druk? Een belangrijk punt van kritiek betreft de positie van kennis die voorkomt uit de rede. Descartes en zijn volgelingen zien de rede als het centrum waar de kennis ontvangen en beoordeeld wordt. De bron van deze kennis is God zelf,²² maar de autoriteit en de werking van Gods kennis is afhankelijk van de rede, ook al is die laatste ook door God geschapen.²³ Een ander kritiekpunt betreft de vrijheid van de wil, zoals die door de Cartesianen wordt gepropageerd. Het denken van de mens kan alleen het beginpunt van waarheid vormen als de mens vrij is om alles te willen en te denken.²⁴ Dit Cartesiaanse standpunt wordt door de opponenten gezien als Pelagiaans of Arminiaans omdat dan de vrije wil belangrijker wordt dan Gods handelen.²⁵ Een derde en vierde punt van kritiek betreffen de Godsleer en de verhouding tussen filosofie en theologie.²⁶ Volgens de opponenten overheerst bij Descartes de filosofie en de rede de theologie en de openbaring. Hierdoor wordt God gereduceerd tot een eerste oorzaak, tot een filosofisch principe.

Onderzoek naar externe en interne roeping

Cartesianen stellen dus de kennis door de rede centraal. Dit leidt tot de vraag hoe dit denken invloed heeft op het denken over roeping. De roeping tot het geloof in Christus kan namelijk

¹⁹ Verbeek, 'Crisis te Utrecht', 25.

²⁰ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 34-40, 82.

²¹ Israel, *Radical enlightenment*, 26, 29v; Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 82-90,

²² Israel, *Radical enlightenment*, 26; Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 37v.

²³ Israel, *Radical enlightenment*, 26.

²⁴ Caton, *The origin of subjectivity*, 187.

²⁵ Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 45.

²⁶ Israel, *Radical enlightenment*, 27v; Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 46.

gezien worden als een 'beweging' vanuit het 'externe' Woord van God naar de 'interne' ziel. Volgens de orthodox gereformeerden ligt het primaat bij het Woord van God: God kan de mens de kennis geven, die onweerstaanbaar tot het geloof leidt. Volgens Cartesianen heeft hier de denkende ziel '(of de *ratio*) echter een beslissende functie, die de kennis ontvangt en beoordeelt en beslissingen neemt.²⁷ Als deze posities elkaar in een debat treffen is het de vraag of dit leidt tot aanpassingen en veranderingen en of dit meer licht kan werpen op het begrijpen van de verhouding tussen extern en intern.

Het nieuwere onderzoek naar de post-reformatorische gereformeerde theologie²⁸ heeft opvallend weinig aandacht voor de *ordo salutis*, omdat de orde des heils al snel onder de soteriologie wordt geschaard. Aandacht voor de *ordo salutis* is belangrijk omdat in vele theologische 'systemen' in de 17^e eeuw de *ordo salutis* een belangrijke en veelal nieuwe plaats inneemt.²⁹ Voor de 16^e eeuw komt dit begrip niet veel voor in de theologie en krijgt het zeker geen afzonderlijke systematische behandeling.³⁰ Daarnaast biedt een studie voor de 'weg waarlangs' God werkt de gelegenheid om naast onderzoek naar onderscheidingen tussen begrippen ook te bekijken of er een bepaalde volgorde in de verschillende 'systematische' loci is. Met andere woorden: hangen begrippen niet alleen logisch samen, maar ook in de volgorde waarin God zichzelf openbaart aan mensen? Het eerste begrip in de *ordo salutis* is de roeping, *vocatio*. Omdat in het begrip *vocatio* het onderscheid tussen *intern* en *extern* een belangrijke rol speelt,³¹ is dit een goed begrip om de relatie tussen intern en extern te onderzoeken en na te gaan of er sprake is van invloed vanuit het Cartesiaanse denken.

Extern en intern

De relatie tussen *intern* en *extern* is vaak niet helemaal correct begrepen en niet veel onderzocht.³² Een aantal studies belicht wel dit onderscheid. Bavinck brengt het onderscheid tussen interne en externe roeping terug tot een verschil tussen middellijke en onmiddellijke werking van de Heilige Geest. Het gaat dan eigenlijk om de vraag: hoe hangt de onmiddellijke, zaligmakende genade samen met de externe en interne roeping.³³ Bavinck stelt dat er een aantal theologen zijn, zoals John Cameron (1579-1625) en Johannes Maccovius (1588-

²⁷ Cf. Muller, *Post-reformation reformed dogmatics*, I, 141.

²⁸ Van Asselt e.a., *Inleiding*, 27v.

²⁹ Appold, *Abraham Calov*, 3; Muller, *Post-reformation reformed dogmatics*, 1², 343v., 443; cf. Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, 7-18.

³⁰ Appold, *Abraham Calov*, 35.

³¹ Appold, *Abraham Calov*, 120-129.

³² Appold, *Abraham Calov*, 14; Van den Belt, *The authority of Scripture*, 145, 177.

³³ Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, 23.

1644), die de “al-werkzaamheid van God” combineren met de “zelf-werkzaamheid van de mens”.³⁴ Omdat dit strijdig is met de Dordtse leerregels,³⁵ zegt Bavinck “dat de wedergeboorte van den mensch, niet alleen in zijn verstand maar ook in zijn wil, *rechtstreeks* en *onmiddellijk* plaats had, dat is, niet uitsluitend onder bemiddeling en tengevolge van de verlichting des verstands.”³⁶ Als bewijzen voor zijn standpunt voert hij onder andere de Leidse *Synopsis Purioris Theologiae* en Van Mastrichts *Theoretico-practica theologia* aan. Hij concludeert vervolgens dat de interne roeping samenvalt met de onmiddellijke werking van de Geest in de wedergeboorte.

Muller bespreekt het verschil tussen interne en externe fundamenten van de theologie, de zogenaamde *principia*. Bij Maccovius is het *principium externum* de efficiënte of de bewegende oorzaak en het *principium internum* de materiële oorzaak.³⁷ Maccovius gebruikt hier de indeling van Aristoteles (384 – 322 v. Chr.) in vier oorzaken, die in de Middeleeuwen door met name Thomas van Aquino (1225?-1274) en Johannes Duns Scotus (1265?-1308) veelvuldig gebruik werd. Aristoteles onderscheidt vier soorten oorzaken: de efficiënte (waaronder de instrumentele oorzaak valt), de materiële, de formele en de finale oorzaak. De efficiënte en doelloorzaak zijn externe oorzaken, de materiële en formele oorzaak zijn interne oorzaken.³⁸ Volgens Muller betekent dit onderscheid bij Maccovius dat het Woord het interne, materiële *principium* is en God het externe *principium*. Muller vindt dit zo ook bij Van Mastricht, Owen en Turretini terug.³⁹ Daarnaast functioneert volgens Muller het interne getuigenis van de Heilige Geest als een intern *principium* in de mens. Hierdoor ontvangt de mens het externe, gepredikte of gelezen Woord van God. Zonder dit interne getuigenis van de Geest kan de mens de prediking niet ontvangen, er moet eerst iets veranderen. De Cartesianen menen dat de rede het interne *principium* is, maar dit wordt door bijna alle gereformeerden afgewezen: de rede of het verstand kan wel instrumenteel of behulpzaam zijn, maar is niet voldoende.⁴⁰ Het is deze afwijzing van de rede als *principium internum* die volgens Muller leidt tot de formulering van een ander *principium internum*, wat dan een *habitus credendi* of *habitus fidei* van de ziel genoemd wordt. God zelf is het *principium essendi*, het externe Woord is het *principium cognoscendi* en de *habitus fidei* is het *principium internum*.

³⁴ Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, 70.

³⁵ “sed eiusdem etiam Spiritus regenerantis efficacia ad intima hominis penetrat, cor clausum aperit, durum emollit, praepunitatum circumcidit, voluntati novas qualitates infundit facitque eam ex mortua vivam”, Dordtse Leerregels, III/IV, 11, in Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 256.

³⁶ Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, 72.

³⁷ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 440.

³⁸ cf. Van den Belt, *The authority of Scripture*, 145; R.A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek theological terms: Drawn principally from protestant scholastic theology*, Grand Rapids: Baker 1989³, 61-63.

³⁹ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 442.

⁴⁰ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 443.

Vervolgens kan de rede dit interne fundament gebruiken voor het trekken van conclusies, maar de rede vormt nooit zelf het fundament. Hierbij verwijst Muller vooral naar Van Mastricht, alhoewel Van Mastricht zelf het woord *habitus* niet veel gebruikt.⁴¹ Neele volgt Muller in deze conclusie. Het is echter onduidelijk waarom Neele hier Mullers opvatting over een *principium internum* volgt, terwijl Neele zelf een duidelijk citaat van Van Mastricht weergeeft dat laat zien dat voor Van Mastricht juist de Schrift het *Theologia principium* is.⁴²

In een onderzoek naar het gezag van de Schrift in de gereformeerde theologie bespreekt Van den Belt ook de onderscheiding tussen extern en intern. Hier bespreekt hij dit onderscheid in de eerste plaats in relatie met *testimonium internum* en *testimonium externum*. Meestal heeft *testimonium internum* betrekking op het getuigenis van de Heilige Geest en *testimonium externum* op de profeten, de apostelen en de kerk.⁴³ Daarnaast bespreekt Van den Belt ook het onderscheid tussen het interne Woord (*verbum internum*) en het externe Woord (*verbum externum*). *Verbum externum* betreft de materiële karakteristieken van Gods Woord, zoals de letters, die gelezen en gehoord worden. Met *verbum internum* wordt de betekenis en bedoeling van Gods wil benoemd, die bekend is bij God en die geopenbaard wordt aan de gelovigen. Van den Belt constateert dat beide *verba* wel onderscheiden, maar niet gescheiden worden. Daarbij citeert hij Johann Heinrich Alsted (1588-1638): “Wanneer *Scriptura externa* is gescheiden van *interna*, als het superieure licht, kan er geen zaligmakend geloof in ons zijn, omdat de Heilige Geest het zaligmakend geloof ontsteekt door het instrument van het Woord.”⁴⁴ Van den Belt concludeert dat het *verbum internum* bij de Goddelijke inspiratie van de bijbelschrijver een *verbum externum* in de Schrift geworden is, wat opnieuw een *verbum internum* wordt in het hart van de gelovige door de werking van de Geest.⁴⁵ Vervolgens bespreekt Van den Belt ook de bovenstaande conclusies van Muller. Van den Belt vraagt zich af of Muller niet te snel concludeert dat er sprake is van een echt *principium internum* bij de gelovige dat gevormd wordt door het inwendige, subjectieve, kennen van het Woord van God. Van den Belt stelt dat het waarschijnlijker is dat *internum*

⁴¹ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 445; R.A. Muller, *Post-reformation reformed dogmatics: The rise and development of Reformed orthodoxy, ca. 1520-1725*, 2², Grand Rapids: Baker Academic 2003, 290-294; Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, II,1,1.

⁴² Neele, *Petrus van Mastricht*, 75, 110 n. 27. Het citaat van Van Mastricht dat Neele weergeeft luidt in een wat completere vorm als volgt (cf. Neele, *Petrus van Mastricht*, 110, n. 27): “Regulam (...) supra in *verbo Dei*, seu *Scriptura* posuimus. Quae, ut *norma* est vivendi; sic communis etiam complexus, praeceptorum ac regularum, eo rendentium; quo nomine *Theologiae principium* indigitatur. Hujus comtemplationem, superstruemus verbis, quae ex a. ad Timoth. Cap. III. vers. 16.17. praemisimus.” Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, I,2,1.

⁴³ Van den Belt, *The authority of Scripture*, 142.

⁴⁴ Van den Belt, *The authority of Scripture*, 144.

⁴⁵ Van den Belt, *The authority of Scripture*, 144.

en *externum* bij theologen zoals Alsted en Van Maastricht betrekking heeft op een onderverdeling in de viervoudige causaliteit.⁴⁶

Externe en interne roeping

Eén van de weinige detailstudies naar het begrip *vocatio* betreft de studie van Appold naar de theologie van Abraham Calov (1612-1686), een invloedrijk Luthers theoloog in de 17^e eeuw. Appold onderzoekt het begrip *vocatio* in de context van de 17^e eeuwse theologie. Appold gaat uitgebreid in op het verschil tussen *verbum internum* en *verbum externum*, een onderscheid dat veel theologen in die periode hanteren. Volgens Appold laten de meeste theologen de openbaring van het *verbum internum* aan de gelovige samenvallen met de ‘onmiddellijke’ verlichting door Gods Geest, de *illuminatio*. Dit onderscheid wijst Calov af, omdat anders het externe Woord van God van de interne werking van de Geest gescheiden zou worden. Voor Calov heeft het externe Woord alle functies, ook de werking die anderen aan het interne Woord toeschrijven.⁴⁷

Veel gereformeerde theologen blijven echter wel het onderscheid tussen extern en intern gebruiken en betrekken dit ook op de roeping. Appold bespreekt de positie van Calov in relatie tot de Leidse *Synopsis purioris theologiae*, die in deze scriptie in het vierde hoofdstuk besproken zal worden. Appold stelt dat volgens de Leidse *Synopsis* de externe roeping niet voldoende is voor het zaligmakende geloof. Hij beschrijft dat volgens de *Synopsis* een innerlijke werking van de Heilige Geest nodig is.⁴⁸ De externe roeping bestaat uit het horen van het Woord en het ontvangen van de sacramenten. Voor de effectieve roeping (*vocatio efficax*), zoals de uitverkorenen die krijgen, is dan altijd de interne roeping en interne (mede)werking (*concursum*) van de Geest nodig. De roeping wordt ineffectief (*inefficax*) door de weerstand van de natuurlijke mens tegen Gods Woord. Ook dit onderscheid wordt echter door Calov niet gemaakt, want voor Calov is de roeping altijd één en dezelfde, iedereen ontvangt dezelfde roeping.⁴⁹

Dit overzicht van onderzoek naar de verhouding tussen intern en extern in de context van de betekenis van de Schrift en met name het begrip *vocatio* laat zien dat er wel conclusies getrokken worden, maar het roept ook de vraag op of die conclusies wel helemaal terecht zijn. Van den Belt stelt dat het onderscheid tussen intern en extern te vaak verstaan wordt vanuit een post-Cartesiaans object-subject schema.⁵⁰ Vanuit deze observatie is het de vraag of de scheiding tussen onmiddellijk en middellijk, zoals Bavinck die aanbrengt, wel precies samenvalt met het onderscheid tussen interne en externe roeping. Hetzelfde geldt voor de

⁴⁶ Van den Belt, *The authority of Scripture*, 145.

⁴⁷ Appold, *Abraham Calov*, 119-122.

⁴⁸ Appold, *Abraham Calov*, 125.

⁴⁹ Appold, *Abraham Calov*, 126-128.

⁵⁰ Van den Belt, *The authority of Scripture*, 145.

positie die Appold toeschrijft aan de schrijvers van de *Synopsis*. Is het onderscheid tussen *vocatio interna* en *vocatio externa* echt hetzelfde als het verschil tussen *vocatio efficax* en *vocatio inefficax*? Wat het standpunt van Muller en Neele betreft kan de vraag gesteld worden of het terecht is om te spreken van een Cartesiaanse invloed, die ertoe geleid zou hebben dat ook de anti-Cartesiaanse gereformeerde theologen een principium internum veronderstellen. Het beantwoorden van de hoofdvraag van deze scriptie zal ook licht werpen op deze vragen. Eerst zal ik ingaan op de context en levensloop van Petrus van Mastricht.

Petrus van Mastricht

De wieg van Petrus stond in november 1630 in Keulen. Daar houden zijn ouders hem ook ten doop in een Nederlandse vluchtelingengemeente. De latere Utrechtse hoogleraar Johannes Hoornbeeck (1617-1666) was predikant van deze gemeente.⁵¹ Nadat Petrus de Latijnse school doorlopen had, ging hij in 1647 naar Utrecht om daar aan de illustere school te studeren bij Gisbertus Voetius (1589-1676), Carolus de Maets (1597-1651) en Hoornbeeck. Het onderwijsprogramma in Utrecht bestond onder andere uit de Leidse *Synopsis purioris theologiae*, Thomas' *Summa theologiae* en de zaterdagse disputaties van Voetius. Mogelijk heeft Van Mastricht daar ook kennis genomen van Voetius' *Executiva et bibliotheca studiosi theologae*, die kort daarvoor in 1644 verscheen.⁵² In ieder geval heeft Van Mastricht uitgebreid kennis gemaakt met de uitgebalanceerde theologische wetenschapsopvatting van onder andere Voetius en Hoornbeeck, waarbij zowel exegese, dogmatiek, polemieek als praktische toepassing belangrijk zijn. Dat hij zich deze opvatting van theologiebeoefening heeft eigen gemaakt blijkt uit de indeling van zijn latere hoofdwerk *Theoretico-practica theologia*, waarin alle hoofdstukken een exegetisch, theoretisch (dogmatisch), weerleggend en praktisch deel hebben.⁵³ Naast zijn studie in Utrecht reisde Van Mastricht waarschijnlijk naar Leiden, Heidelberg en Engeland voor verdere studie.⁵⁴

Nadat Van Mastricht zijn studie in 1652 heeft afgerond, dient hij de eerstvolgende 25 jaar de kerk in het tegenwoordige Duitsland. Eerst wordt hij vicaris in Xanten. Deze gemeente behoorde tot de classis van Cleve, die onderdeel uitmaakte van de generale synode van De Nederlanden.⁵⁵ Deze gemeente was waarschijnlijk georiënteerd op de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669) en ook Van Mastricht laat zich later voor een leerling van Voetius mild uit over Coccejus.⁵⁶ Wel voert Van Mastricht in deze periode publiekelijk oppositie

⁵¹ Neele, *Petrus van Mastricht*, 29.

⁵² Neele, *Petrus van Mastricht*, 30.

⁵³ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 217-220.

⁵⁴ Neele, *Petrus van Mastricht*, 31.

⁵⁵ J.I. Israel, *The Dutch Republic: Its rise, greatness, and fall 1466-1806*, Oxford: Oxford University Press 1998, 665.

⁵⁶ Neele, *Petrus van Mastricht*, 32.

tegen het opkomende Cartesianisme. Wanneer Christopher Wittichus (1625-1687) in 1655 benoemd wordt aan de universiteit van Duisburg en als predikant in de classis Cleve en een *disputatio* publiceert, vindt hij Van Mastricht tegenover zich. In deze *disputatio* spreekt Wittichus namelijk zijn waardering voor de filosofie van Descartes uit.⁵⁷ In hetzelfde jaar verschijnt Van Mastricht's repliek: *Vindicae veritatis et autoritatis sacrae scripturae in rebus Philosophicis adversus dissertationes D. Christophori Wittichii*.

Als Van Mastricht in 1662 de Gereformeerde kerk in Glückstadt aan de Elbe gaat dienen komt hij in een oecumenisch en internationaal georiënteerde omgeving terecht.⁵⁸ Glückstadt was een internationale handelsstad, die viel in het Deense hertogdom Schleswig-Holstein. De oecumenische instelling in Glückstadt had betrekking op de goede relaties tussen de verschillende stromingen uit de Reformatie (vooral Lutherse en Calvinisten) en de tolerante houding ten opzichte van de Joden. In Glückstadt schrijft Van Mastricht de eerste versie van wat later zijn magnum opus wordt: *Theologiae didactico-elenchtico-practicae prodromus tribus speciminibus*.⁵⁹ In 1667 aanvaardt Van Mastricht het professoraat voor Hebreeuws en praktische theologie aan de universiteit van Frankfurt an der Oder, een Brandenburgse universiteit. Aan deze universiteit verkrijgt hij door verdediging van een disputatie ook de doctorsgraad.⁶⁰ Al in 1670 vertrekt hij naar een andere Brandenburgse universiteit, de universiteit van Duisburg, waar hij enige jaren later tot rector-magnificus wordt benoemd. Het is de universiteit waar ook Wittichus werkt en waar eerder Johannes Clauberg (1622-1665) als eerste de Cartesiaanse filosofie introduceerde.⁶¹ Van Mastricht zet hier zijn oppositie tegen deze filosofie voort, zowel op classisvergaderingen als in geschrifte.⁶² In 1677 publiceert hij *Novitatum cartesianum gangraena ... seu theologia cartesiana detecta*.⁶³ Dit werk vormt één van de uitgebreidste en meest invloedrijke opposities van de ideeën van Descartes.⁶⁴

In de tussentijd werkt hij ook verder aan de kern van zijn programma, gericht op het verbinden met exegese, dogmatiek, weerlegging van dwalingen en de praktijk van de godzaligheid. Dat blijkt uit verschillende publicaties. Het zijn deze publicaties waardoor Van Mastricht veel bekendheid krijgt.⁶⁵ Dit leidt uiteindelijk tot een beroep van de univer-

⁵⁷ Israel, *Radical enlightenment*, 25v.

⁵⁸ Neele, *Petrus van Mastricht*, 34.

⁵⁹ Petrus van Mastricht, *Theologiae didactico-elenchtico-practicae prodromus tribus speciminibus*, Amsterdam 1666.

⁶⁰ Neele, *Petrus van Mastricht*, 38; Israel, *Radical enlightenment*, 23.

⁶¹ Neele, *Petrus van Mastricht*, 41.

⁶² Neele, *Petrus van Mastricht*, 42.

⁶³ Petrus van Mastricht, *Novitatum Cartesianum gangraena, Nobiliores plerasque Corporis Theologici Partes arrodens et exedens, seu Theologia Cartesiana detecta*, Amsterdam 1677.

⁶⁴ Neele, *Petrus van Mastricht*, 42v.; Israel, *Radical enlightenment*, 215v.

⁶⁵ cf. Israel, *Radical enlightenment*, 216.

siteit van Utrecht in 1677 wat Van Mastricht, mogelijk gedreven door onenigheid in Duisburg, direct aanneemt.⁶⁶ In Utrecht volgt hij Essenius en Voetius op, die beiden intussen overleden zijn. Van Mastricht zet hier ook het debat met de Cartesianen voort. In 1680 schrijft hij onder het pseudoniem Cephas Scheunenus een repliek op Petrus Allinga (?-1692), een pleitbezorger van de toepassing van de filosofie van Descartes in de gereformeerde theologie.⁶⁷ Dat hij de polemieek niet schuwt, blijkt niet alleen uit zijn boeken tegen Cartesianen zoals Allinga, maar ook uit zijn weerwoord op Balthasar Bekker's *Betooverde wereld* voor de classis Amsterdam in 1692.⁶⁸ Naast deze debatten begint hij in 1682 met het publiceren van de eerste boeken van de uiteindelijke versie van de *Theoretico-practica theologia*. In 1687 verschijnen de volgende delen en in 1698 brengt hij een complete en op onderdelen gewijzigde versie uit.⁶⁹ In de jaren die daarop volgen trekt Van Mastricht zich meer en meer terug uit het publieke leven, omdat zijn gezondheid achteruit gaat. Hij geeft nog wel zijn lessen vanuit zijn huis. In 1706 overlijdt hij en wordt hij begraven in de Chatharinakerk in Utrecht, waar de hoogleraar theologie en kerkelijke geschiedenis Henricus Pontanus (1653-1714) een lijkrede houdt.

⁶⁶ Neele, *Petrus van Mastricht*, 46, 48v.

⁶⁷ E.G.E. van der Wall, 'De coccejaanse theoloog Petrus Allinga en het Cartésianisme,' in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (eds.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk: Voetianen en Coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 131-145.

⁶⁸ Petrus van Mastricht, *Ad virum clariss. Balthasarem Bekkerum epanorthosis gratulatoria occasione articulorum, quos venerandae Classi Amstelodamensi exhibuit*, Utrecht 1692.

⁶⁹ Neele, *Petrus van Mastricht*, 59.

3. Internum en externum bij Van Mastricht

Theoretico-practica theologia

Van Mastricht's belangrijkste theologische werk is de *Theoretico-practica theologia*. Eerdere delen en edities van dit werk stammen uit 1682-1687 en 1698. Omdat Van Mastricht zo lang aan dit boek gewerkt heeft, mogen we aannemen dat hij hierin zijn theologische opvattingen op een weloverwogen manier geformuleerd heeft. Als zodanig vormt dit boek dus een voor de hand liggende bron voor een onderzoek naar de theologie van Van Mastricht.

De *Theoretico-practica theologia* bestaat uit acht delen, waarbij ieder deel weer uiteenvalt in verschillende hoofdstukken. Zoals gebruikelijk bevat het eerste deel prolegomena. Daarna volgt, heel opvallend, in het tweede deel het geloof in God drie-enig. De gebruikelijke volgorde was om eerst het Woord van God te behandelen. De volgorde in de *Theoretico-practica theologia* heeft Van Mastricht overgenomen van William Ames (1576-1633).⁷⁰ In deel drie bespreekt hij het handelen van God en in deel vier de afval van de mens van God. Deel vijf gaat in op de verzoening door Christus en in deel zes behandelt Van Mastricht de toepassing van de verzoening. Vervolgens komen in de laatste twee delen de kerk en het genadeverbond aan de orde. In ieder hoofdstuk verdeelt Van Mastricht de behandeling van het onderwerp in vieren: exegese, theorie (dogmatiek), weerlegging van strijdige standpunten en praktische toepassing. Deze methode, waarbij verschillende onderdelen van de theologie bij elkaar gebracht worden, is typerend voor Van Mastricht's hoofdwerk.

In het zesde deel, bespreekt Van Mastricht de toepassing van de verlossing die door Christus verworven is. Hij volgt hier de orde des heils, waarbij hij achtereenvolgens de verschillende onderdelen bespreekt: de natuur van de toepassing, de roeping, de wedergeboorte, de bekering, de vereniging met Christus, de rechtvaardiging, de aanneming tot kinderen, de heiligmaking en tenslotte de heerlijkmaking. In het eerste hoofdstuk bespreekt Van Mastricht de aard van de toepassing, daar zet hij de hoofdlijnen van dit deel uiteen en motiveert hij waarom hij bepaalde onderdelen bespreekt. Als de roeping ter sprake komt, introduceert Van Mastricht één van zijn centrale stellingen over de roeping:

Men vraagt (...): Of de toepassing van de verlossing (...) afhangt van alleen een morele genade of een [bij de mens] passende roeping? De voorstanders van een vrije wil (...) laten wel een genade toe, maar alleen een die moreel-aanradend is, om de

⁷⁰ Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, I, praefatio; IV,2; Muller, *Post-reformation reformed dogmatics*, 1, 445; cf. C. Graafland, 'Schriftleer en Schriftverstaan in de Nadere Reformatie', in Brienen e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer: Boekencentrum 1993, 29-87, 61v.

voorwaarden van de toepassing vrijwillig aan te nemen, maar die wij ook, naar onze willekeur, zouden kunnen verwerpen. Daar zou de genade dan nog aan toe voegen dat ze zorgt dat wij overeenkomstig de aanleg van onze vrije wil geroepen worden om de voorwaarden van de toepassing aan te nemen. De Gereformeerden, die een moreel-aanradende genade graag erkennen, ontkennen dat bij iemand een natuurlijke aanleg aanwezig is om de voorwaarden van de toepassing te vervullen en dat iemand overeenkomstig deze aanleg geroepen zou kunnen worden. Ze stellen daarom dat een morele, aanradende genade zeker niet voldoende is, maar dat er daarnaast een genade vereist is die op een fysieke manier levendmaakt, wederbaart en een nieuw hart schenkt.⁷¹

Van Mastricht introduceert hier het onderscheid tussen morele en fysieke genade, of tussen morele en fysieke oorzaken. Fysiek betekent hier dat er daadwerkelijk iets verandert in het de ziel of het hart en vormt zodoende een contrast met een morele genade die alleen in de rede verwerkt wordt en slechts ‘aanradend’, slechts adviserend is. De fysieke genade treft Van Mastricht bijvoorbeeld aan in bijbelteksten die spreken over het geven van een vleses hart in plaats van een stenen hart, of in teksten die spreken over de levendmaking uit de dood, de geestelijke besnijding, de nieuwe schepping, het wegnemen van het stenen hart en het geven van een hart van vlees, de inschrijving van de wet in het hart, de opwekking van Christus uit de dood. Al deze handelingen zijn fysiek, of worden met fysieke beelden aangeduid. Daarom is de wedergeboorte een fysieke werking van God en niet alleen een morele handeling.⁷² Dit onderscheid tussen enerzijds ‘morele genade’ en anderzijds ‘fysieke genade’ blijkt een leidend principe te zijn voor het denken over roeping, wedergeboorte en bekering van Van Mastricht.

Wat is de roeping volgens Van Mastricht? In het tweede hoofdstuk definieert hij de roeping als volgt:

⁷¹ “quaeritur, an redemptionis applicatio (...) pendeat à merâ gratiâ morali, aut à vocatione congrua? Quos diximus, liberi arbitrii patroni (...) admittunt quidem gratiam, sed moraliter *tantum suadentem*, ut conditions applicationis, *liberè* admittamus, quas etiam, pro arbitrio, respuere *possimus*: quibus aliquando gratia addat, quod *congruenter* disposition arbitrii nostril, curet vocandos, ut conditions applicationis admittamus. Reformati, ut gratiam *moraliter* suadentem, lubenter admittunt; sic *dispositionem naturalem*, ad praestandas condiciones applicationis, cui congruenter vocari posit, ulli adesse, negant: adeoque gratiam *moraliter* sudentem, nequaquam sufficere; sed praeter eam, requiri, gratiam *physicè* vivificantem, regenerantem, corn ovum conferentem”, Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI, 1,20. Voor de vertaling heb ik ook de Nederlandse vertaling geraadpleegd: Petrus van Mastricht, *Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit, waarin door alle de Godgeleerde Hoofdstukken henen, het Bybelverklarende, Leerstelligge, Wederleggende, en Praktikale deel, door eenen onafgebroken schakel, onderscheidentlyk samengevoegt, voorgesteld wordt, enz.*, Rotterdam: Hendrik van Pelt 1750.

⁷² Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,25.

De roeping is niet anders dan een nodiging om de Verlosser en de verlossing aan te nemen op die voorwaarden waarop zij aangeboden wordt. (...) Daarom is de daad van de algemene roeping een aanbod, een nodiging, die verschillende dingen insluit, deels het verstand, deels de wil; deels het aannemen zelf betreffend.⁷³

Vervolgens gaat Van Mastricht verder op dit onderscheid tussen het verstand (*intellectus*) en de wil (*voluntas*). Daarna volgt het onderscheid tussen externe en interne roeping. De externe roeping presenteert “hetgeen aangenomen moet worden” aan de ziel (*animus*), door middel van de externe zintuigen, met name het gehoor, via de externe verkondiging van het Woord.⁷⁴ Deze externe verkondiging van het Woord bestaat uit de prediking van wet en evangelie. De kracht en de werking van de uitwendige roeping komt daarna aan de orde. Hier komt Van Mastricht terug op het onderscheid tussen fysiek en moreel. De externe roeping is “slechts moreel”:

Maar de effectiviteit van het Woord (zowel van wet als van evangelie) in de roeping is niet fysiek, alsof zij op zichzelf door eigen kracht onmiddellijk de vereiste gehoorzaamheid zou voortbrengen, maar is slechts moreel, aangezien zij aan de ziel alleen de vereiste gehoorzaamheid presenteert, aan dewelke de wil zichzelf verbindt (*determinare*), maar door de voorbepaalde fysieke werking van de H. Geest.⁷⁵

Aan de andere kant kan er wel een interne fysieke werking van God zijn. Deze fysieke werking reserveert Van Mastricht echter voor het volgende element van de *ordo solutis*, de wedergeboorte, die hij in het volgende hoofdstuk bespreekt. De roeping wil Van Mastricht duidelijk onderscheiden van de wedergeboorte.⁷⁶ Het externe Woord van de roeping kan zonder de verlichting van de Heilige Geest niet de wedergeboorte teweeg brengen. Deze *illuminatio* wordt alleen aan de uitverkorenen gegeven. In het tweede hoofdstuk beschrijft Van Mastricht de interne roeping als volgt:

⁷³ “vocatio non est, nisi invitatio ad Redemptorem & redemptionem recipiendam, eis legibus quibus offertur (...). Actus igitur vocationis generalis, est *oblatio, invitatio*, quae varia involvit, partim *intellectum*, partim *voluntatem*, partim ipsam *receptionem* concernentia”, Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI, 2, 6.

⁷⁴ “*primò* externè, quando, mediantibus externis *sensibus*, potissimum auditu, recipienda offert animo Rom. X.14.15. per externum verbi *praeconium*”, Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,10.

⁷⁵ “Utriusque tamen verbi, & legis, & Euangelii, efficacia in vocatione, non est *physica*, ut sibi propriâ virtute, immediatè producat, quaesitum obsequium: sed *moralis* duntaxat, quod animo tantum offerat praestandum obsequium, ad quod seipsam voluntas determinet; praedeterminata tamen, physicâ Spiritus S. operatione.” Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,10.

⁷⁶ “ab illuminatione *salvificâ*, & à renovatione regenerationis, item à conversione, quas capp. *sequent.* Praestabimus, cautè est discriminanda.” Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,11.

[De roeping is] intern, wanneer het woord van het aanbod niet alleen gebracht wordt tot de externe zintuigen, tot het gehoor, maar ook tot de ziel. (...) Tot dit interne aanbod is de H. Geest in staat, die door een zekere algemene genade het verstand krachtig verlicht zodat zij de waarheid (...) theoretisch begrijpen; zelfs haar goedheid erkennen, zelfs praktisch, maar alleen in de *these*, niet in de *hypothese*. Dit is een algemene verlichting betreffende het verstand; en wordt gewoonlijk een bedwingende en beteugelende genade betreffende de wil genoemd (...). Wie dit interne algemene aanbod van de H. Geest kwaadwillig tegenstaat, Hebr. 6:4-6, begaat die zonde die de Schrift de lastering van de H. Geest noemt.⁷⁷

Hier valt op dat Van Mastricht zegt dat de roeping zowel een externe als een interne component heeft. Hij scheidt ze niet van elkaar. Extern betreft de roeping de uiterlijke, externe, zintuigen, met name het gehoor. Intern betreft de roeping de ziel (*animus*), die Van Mastricht dan verder specificceert als het verstand (*intellectus*) en de wil (*voluntas*). Op het verstand werkt de roeping theoretisch, zelfs praktisch, maar alleen in het algemeen, niet in de volle diepte (wat hier uitgedrukt wordt met *these* versus *hypothese*). De werking van de roeping gaat hier niet zover dat het zaligmakend kan zijn. Op de wil werkt de roeping alleen beperkend: het Woord toomt de wil in. Deze interne roeping is dus op zichzelf niet zaligmakend. Aan de andere kant is deze roeping wel zo vergaand, dat het bewust tegenstaan van de roeping de zonde tegen de Heilige Geest is.

De belangrijkste oorzaak van de roeping is God. De 'aandrijvende' (*impulsiva*) oorzaak is de genade. Instrumentele oorzaken zijn de dienstknechten van God.⁷⁸ De doeleinden van de roeping kunnen op verschillende manieren worden ingedeeld. Hier valt op dat Van Mastricht een uitputtend overzicht geeft van alle mogelijke doelen van de roeping, waardoor de roeping altijd een doel bereikt. Aan de ene kant is het algemene doel het roepen tot gehoorzaamheid aan God en sommige geroepenen brengen tot "de enige echte en ware gehoorzaamheid en het daadwerkelijk aangrijpen van de Verlosser en de verlossing", maar aan de andere kant kan God ook het doel hebben om met de roeping mensen "tot een

⁷⁷ "Secundò internè, quando verbum oblationis arrigitur, non tantum sensibus externis, *auditui*; sed etiam *animo* (...) Haec oblatio interna, Spiritui S. competit, qui gratia quadam *communi*, potenter intellectum collustrat (...) ut *veritatem* (...) perspiciant theoreticè; imò & ejus *bonitatem*, agnoscant, practicè quidem; sed in *thesi* tantum, non autem in *hypothesi*. Qua illuminatio *communis*, respectu intellectus; & gratia *coërcens* & *cohibens*, dic consuevit, respectu voluntatis (...). *Oblatione* huic interna Sp. S. *communi*, si quis malitiosè obsistat, Heb. vi.4.5.6. peccatum committit, quod Scriptura *blasphemiam* appellat in *Spiritum S.* ", Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,11.

⁷⁸ "*impulsiva*, non suit, nisi pura ejus *gratia* (...). Utitur interim, pro causis *instrumentalibus*, ministries", Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,12.

zekere algemene genade brengen".⁷⁹ Doordat alle doelen gespecificeerd zijn en het doel niet slechts het brengen tot de zaligheid is, kan Van Mastricht zeggen dat de roeping altijd haar doel bereikt als het vanuit de Roepende bekeken wordt: "semper esse *efficacem*".⁸⁰ Aan de andere kant is vanuit het doel van de roeping zelf de roeping niet altijd effectief. Niet altijd wordt het algemene doel van de roeping bereikt, namelijk het roepen tot gehoorzaamheid aan het Evangelie.

In het weerleggende deel van het hoofdstuk over de roeping gaat Van Mastricht in op een aantal afwijkende meningen. Ten eerste stelt Van Mastricht de vraag of de roeping tot de Verlosser en de verlossing algemeen is. Hij stelt dat er wel een zekere algemene roeping uit de natuur is, maar niet tot de Verlosser.⁸¹

De tweede weerleggende vraag gaat over de krachtdadige roeping: is die slechts afhankelijk van Gods genade of ook van de menselijke wil? Van Mastricht weerlegt hier degenen die de menselijke wil of een bepaalde menselijke geschiktheid voor de genade een bepalende rol toeschrijven, zoals Pelagianen, Jesuïten, Socinianen en Arminianen. Ook neemt hij afstand van het Lutherse standpunt, waarin het Woord zelf een 'fysieke genade' met zich meebrengt. Daartegenover zet Van Mastricht het gereformeerde standpunt:

[Er zijn] geen betere geschiktheden tot gehoorzaamheid in de ene [mens] noch in de andere, ook is er geen natuurlijke kracht van de vrije wil om aan de roeping gehoorzaam te zijn. De werking van het Woord nemen ze wel aan, maar alleen een morele. Dus laten ze de hele effectiviteit van de roeping, namelijk het verkrijgen van de gehoorzaamheid, afhangen van Gods genade, en wel op een fysieke manier, wederbarend en bekerend.⁸²

Ten derde bespreekt Van Mastricht de vraag of de roeping ook zonder het *verbum externum* kan plaatsvinden. Daarop antwoordt hij dat oude patriarchen, profeten en apostelen geroepen zijn zonder het externe Woord en dat God het nog steeds kan doen als Hij dat wil. Van Mastricht stelt dat de interne verlichting belangrijk is: het *verbum externum*

⁷⁹ "(a) *generalis* quidem, vocatos obstringere ad obsequium (...). Nonnunquam (c) vocatos, communi quadam gratiâ, perducere, ad *agnitionem* veritatis, ejusque externam *professionem* (...). Nonnunquam (d) vocatos adducer ad genuinum *obsequium*, & actuaalem Redemptoris & redemptionis apprehensionem", Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,13.

⁸⁰ Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,13.

⁸¹ Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,18.

⁸² "Reformati (...) nullas agnoscunt, *meliores* dispositiones ad obsequium, in uno quam in alio: nequi ulla liberi *arbitrii vires* naturals, ad obsequium vocationi praestandum; verbi quidem operationem recipient; sed *morale* tantum: adeoque universam vocationis efficaciam, quantum scil. ad *obsequium* procurandum, suspendunt à gratia Dei, & quidem *physicè* regenerante & convertente." Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,18.

kan zonder de interne verlichting van de Heilige Geest niets doen, maar de ‘regel van het geloof’ is dat God mensen roept door middel van het geopenbaarde, externe Woord.⁸³

In het volgende hoofdstuk, over de wedergeboorte, gaat Van Mastricht verder op de interne werking van de Heilige Geest, die de wedergeboorte teweeg kan brengen. In het weerleggende deel van dit hoofdstuk blijkt opnieuw dat Van Mastricht deze werking van de Heilige Geest in de wedergeboorte als een fysieke kracht ziet, terwijl de roeping alleen moreel-aanradend is. Dit gebruik van ‘fysieke’ genade is opvallend. Dit blijkt voor Van Mastricht een scheidslijn te vormen: hoe werkt God in de mens, is dat fysiek of moreel? Dat is de vraag die scheiding maakt tussen Arminianen, Socinianen en anderen aan de ene kant en gereformeerden aan de andere kant. Op de vraag of het handelen van God in de wedergeboorte moreel of fysiek is, antwoordt Van Mastricht dat grove pelagianen en bepaalde Socinianen stellen dat de mens een vrije wil heeft en door het moreel aanraden van God de genade zelf aan kan nemen.⁸⁴ Semi-pelagianen, Jezuiten en Arminianen stellen dat er een zekere fysieke handeling van God is, die op de door de zonde aangetaste delen van de ziel (*animus*) inwerkt. Maar volgens hen is er ook een morele werking op de wil en kan de fysieke handeling van God door de vrijheid van de wil verworpen worden. Volgens Van Mastricht stellen gereformeerden dat het aanbod en de nodiging in de roeping, voorafgaand aan de wedergeboorte, een morele handeling van God is. Evenzo handelt God in de bekering die op de wedergeboorte volgt zowel moreel als fysiek. Voor de wedergeboorte zelf is echter een fysieke werking van God nodig, zonder deze fysieke werking kan volgens Van Mastricht geen wedergeboorte plaatsvinden.⁸⁵ De wedergeboorte beschrijft Van Mastricht dan als volgt:

De wedergeboorte, of de daad van het wederbaren, is zeker geen morele daad, zoals he aanbieden en het nodigen in de roeping, maar een fysieke daad, die het geestelijke leven krachtig inplant. Dit stelt niet alleen (1) de Schrift, met haar consequente uitdrukkingen, wanneer ze de uitnemende grootheid van zijn kracht vermeldt, zelfs dezelfde kracht, die hij gewerkt heeft in Christus als hij hem uit de doden heeft

⁸³ “Christiani, quamvis agnoscant: 1. per verbum *internum*, absque externo, Deum olim Patriarchis, Prophetis & Apostolis, observanda patefeciste: 2. ipsum idem *adhuc* posse, si velit: 3. verbum *externum*, absque internâ Spiritus S. illuminatione, electis ordinariâ, *nihil* posse ad regenerationem & salutem: negant tamen, *etiamnum*, quando regula credenda & Vivendi, tam exactè, in verbo Scripturae, prostat; Deum ad salutem necessarium quicquam revelare, quod non exstet in Scripturis, adeoque vocationem, per solum verbum *internum*, captandum, aut crepandam esse.” Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,19.

⁸⁴ Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,25.

⁸⁵ “Reformati, sicut in *vocationis* oblatione, & invitatione, quae regenerationem praecedat, *moralem* Dei actionem agnoscunt; sicut item in *conversione*, quae regenerationem sequitur, *moralem* & *physicam* operandi rationem, simul admittunt; ita in *regeneratione* strictè dictâ, non admittunt, nisi puram putam operationem *physicam*.” Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,25.

opgewekt (Ef. 1:19,20). Deze spreekwijzen lijken zeker op geen enkele manier op een morele effectiviteit. Ook [zegt de Schrift]: een geestelijke besnijdenis, een wegneming van het stenen hart, een schepping van een nieuw hart, een trekking, een werking van het willen en het volbrengen, een opwekking uit de doden.⁸⁶

Deze fysieke verandering van het hart is nog niet het geloof zelf. Evenals een mens wat geboren wordt, nog niet kan redeneren, spreken en schrijven, zo geeft God in de wedergeboorte de mens het vermogen om te geloven, maar geloof, hoop, liefde en boetvaardigheid moeten nog volgen. De wedergeboorte is de gave van het vermogen (*habitus*), het geloof en de bekering zijn de daaropvolgende daden (*actus*).⁸⁷

Ging het eerst in het algemeen over de wedergeboorte in het hart en de ziel, in de volgende paragraaf gaat Van Mastricht meer specifiek in op de werking van God op de wil (de wil is een faculteit van de ziel). Van Mastricht vraagt hier: is de fysieke handeling van de wedergeboorte op de wil *onmiddellijk*?⁸⁸ Van Mastricht geeft als antwoord opnieuw de verschillende posities weer. Volgens hem zeggen de ‘grove’ pelagianen en Socinianen: er is geen fysieke handeling van God in de wedergeboorte, maar alleen een morele. De semi-pelagianen, Jezuiten en Arminianen zeggen dat er een fysieke werking van God in de wedergeboorte is, maar die betreft niet de wil, want die is vrij. De fysieke werking heeft betrekking op andere vermogens van de ziel. Enige Gereformeerden (zoals Cameron⁸⁹) zeggen: er is een fysieke werking van God op de wil, maar alleen door tussenkomst van het verstand. Het verstand wordt door God in de wedergeboorte zo krachtig verlicht dat de wil niet anders kan dan het verstand volgen. De Dordtse synode, met de meeste gereformeer-

⁸⁶ “*regeneratio*, seu regenerandi *actus*. Non *moralis* utique, offerendo, & invitando occupatus, quamadmodum *vocatio*; sed *physicus*, vitam spiritualem potenter introducens: id arguente, non modo: 1. *Scriptura* constant phraseologia, quando, ὑπερβάλλον commemorat μέγεθος, τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, --- εἰς τοὺς πιστεύοντας, κατὰ τὴν ἐνήργειαν, τοῦ κράτους, τοὺς ἰσχύος αὐτοῦ; imò eandem, quam in suscitatione *Christi* è mortuis exseruit Eph. 1.19.20. quae sanè, efficaciam *morale*, minimè sapient: imò & spiritualis *circumcision*, ablation cordis lapidei, & abstitutio cordis carnie, creation cordis novi, tractio, operari τὸ *velle* & persicere, suscitare è *mortuis*”, Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,3,9.

⁸⁷ “per generationem *naturalem*, hominem non confertur, aut habitus, aut actus rationcinandi, loquendi, scribendi; sed *potentia* tantum (...), ita etiam, per regenerationem quidem, redimendis, non confertus ulla *fides*, spes, charitas, resipiscentia, &c. (...) sed *potentiam* tantum”, Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,3,17.

⁸⁸ Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,2,26.

⁸⁹ Van Mastricht noemt hier in het bijzonder Johannes Cameron, zeer waarschijnlijk omdat hij als grondlegger gezien wordt van een invloedrijke richting in de gereformeerde theologie. Cameron stelde dat de menselijke wil bepaald wordt door het praktisch oordeelvermogen van de menselijke geest. God geeft de capaciteiten om te denken en vervolgens kan de menselijke wil zelf besluiten wat hij wil, de invloed van God op de wil is alleen moreel. De zogenaamde ‘school van Saumur’, die bekendstaat vanwege het ‘gematigde calvinisme’, bouwt voort op dit standpunt. Cf. B.G. Armstrong, *Calvinism and the Amyraut heresy: Protestant scholasticism and humanism in seventeenth-century France*, Madison: University of Wisconsin Press 1969, 62-65, 75.

den, stelt dat de fysieke werking zich wel tot de wil uitstrekt en onmiddellijk is. Zo krijgt de wil een neiging tot het geestelijk goede. Van Mastricht sluit zich bij de laatste positie aan.⁹⁰

In het volgende hoofdstuk, over de bekering, laat Van Mastricht de morele genade van de externe roeping door het Woord en de fysieke genade van de interne verandering in de wedergeboorte samenkomen. Eigenlijk vormt de bekering het onderdeel van de *ordo salutis* waar deze verschillende oorzaken in de beleving van de gelovige samenkomen:

[D]e daad van het bekeren, of de bekering zelf, is tweërlei: de ene moreel en de andere fysiek. De morele bekering gebeurt door het Woord (...), dat gelezen, overdacht en overwogen is. Dit [Woord] functioneert in de roeping als een gestrooid zaad, in de wedergeboorte als een levend gemaakt zaad, in de bekering als een instrument, waardoor God aan degenen die bekeerd zullen worden, hun plicht voorhoudt (...). Het is daarom geen *fysiek* middel, dat door eigen kracht de bekering onmiddellijk zou voortbrengen. (...) De andere daad van de bekering is fysiek (...). De natuurkundige werking van de bekering is werkzaam om het geestelijke leven op te wekken, en de te bekeren voor te bereiden, zodat hij daadwerkelijk aan de voorwaarden voldoen wil die vereist zijn voor de toepassing van de verlossing.⁹¹

Samenvattend stelt Van Mastricht dus dat de roeping gewoonlijk extern en intern is. Extern komt de roeping door het (gepredikte) Woord, door het gehoor. Intern komt de roeping tot de ziel, meer precies tot de wil en het verstand. Deze roeping is op zich alleen moreel en niet voldoende tot wedergeboorte en bekering. Ze is niet voldoende om tot de zaligheid te brengen. Wel is de roeping voldoende om mensen die zich niet bekeren schuldig te verklaren; het weerstaan van de roeping is de zonde tegen de Heilige Geest.

⁹⁰ "Pelagiani crassi, cum Socinianis, nullam omninò, regenerationis admittunt, operationem Dei *physicam*; sed *moralem* tantum, hominique extrinsecam. Semipelagiani, cum Jesuitis & Arminianis, *aliquam* admittunt regenerationis operationem *physicam*; verùm quae ad *voluntatem*, seu liberum arbitrium, non pertingat sed ad *alias* tantum facultates. Reformati nonnulli, v.g. Joh. Camero & complures alii, operationem *physicam*, admittunt quidem, occupari circa *voluntatem*; sed *mediante* tantum intellectu, quem Deus in regeneratione, adeo *potenter illustret* & convincat, ut voluntas, non possit non sequi, ultimum ejus judicium practicum. Synodus Dordracena, cum plerisque Reformatis, *physicam* regenerationes operationem, ad *voluntatem*, & quidem *immediatè*, extendit, quippe cui, novam *propensionem*, versus bonum *spirituale*", Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,3,26.

⁹¹ "actus convertendi, seu *conversio*: duplex, *moralis* alter, alter *physicus*. *Moralis* conversio peragitur mediante *verbo* (...), lecto, audito, considerato: quod, in *vocatione* quidem, sese habet ut semen *sparsum*; in *regeneratione*, ut semen *vivificatum*; in *conversione*, ut *instrumentum*, per quod convertendis, officium Deus designat (...): adeoque non *physicum*, quod suâ virtute *immediatè* producat *conversionem* (...). Alter *conversionis* actus, *physicus* est (...). [P]*hysica* *conversionis* operatio, *excitando* vitam *spiritualem*, & *praedeterminando* convertendum, ut *actu* velit praestare conditionis, redemptionis application, *praerequisitas*", Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,4,8-9.

Voor de wedergeboorte is de interne, onmiddellijke, fysieke werking van God nodig. Deze fysieke werking van God heeft betrekking op het hart of de wil. Op zichzelf kan de wedergeboorte dus zonder roeping plaatsvinden omdat ze onmiddellijk is. Maar Van Mastricht erkent dat gewoonlijk de wedergeboorte samenhangt met de roeping, daarom stelt hij dat de roeping voor of na de wedergeboorte kan plaatsvinden. Uitgedrukt in de 'faculteiten' van de mens overlappen de fysieke en morele werking, de wedergeboorte en de roeping, elkaar in de wil van de mens. Volgens Van Mastricht wordt in de Bijbel met het hart de wil bedoeld,⁹² daarom vormt de wil het centrum. Enerzijds heeft de roeping betrekking op het gehoor (*auditus*), het verstand (*intellectus*) en de wil (*voluntas*), anderzijds heeft de wedergeboorte betrekking op de ziel (*animus*) en in het bijzonder de wil.

Novitatum Cartesianum gangraena

In *Novitatum Cartesianum gangraena, Nobiliores plerasque Corporis Theologici Partes arrodens et exedens, seu Theologia Cartesiana detecta* (hierna *Gangraena*) gaat Van Mastricht in tegen een aantal leidende theologen die sympathiseren met de ideeën van Descartes.⁹³ De *Gangraena* bevat een kritiek op heel het filosofische systeem van Descartes en is als zodanig één van de meest omvattende en invloedrijke kritieken op Descartes (en Spinoza) geweest.⁹⁴ Van Mastricht betoogt dat de rede en het filosofisch denken de theologie en de Bijbel niet mogen overheersen. De Bijbel is het fundament van de kennis van God en niet het denken.⁹⁵ Het onderwerp van de roeping komt zijdelings ter sprake in de hoofdstukken 31 en 32. Deze hoofdstukken gaan respectievelijk over de genade van de bekering en over het geloof en het Heilige Woord. Hoewel de begrippen externum en internum in deze hoofdstukken niet voorkomen, worden wel dezelfde onderscheidingen gebruikt die ook opvielen in de *Theoretico-practica theologia*: verstand en wil en de verhouding daartussen.

Van Mastricht reageert met name op Christopher Wittichus en Lambertus Velthusius (1622-1685). Wittichus en Velthusius beweren dat het verschil tussen algemene en bijzondere genade, oftewel tussen ineffectieve en effectieve of onvoldoende en voldoende genade, alleen bestaat uit het besluit van de menselijke rede.⁹⁶ Ook beweren ze dat de vrije keus niet

⁹² Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,4,19.

⁹³ Ik raadpleeg hier de druk van 1716, omdat die beschikbaar is in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht. De eerste druk dateert van 1677.

⁹⁴ Israel, *Radical enlightenment*, 215v.

⁹⁵ A. Goudriaan, *Reformed orthodoxy and philosophy, 1625-1750: Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*, Leiden: Brill 2006, 59v.

⁹⁶ Bijv. "quarum prima vult auxilium gratiae commune ac speciale sola ratione differre", Van Mastricht, *Gangraena* XXXV,1.

alleen qua tijd aan het geloof vooraf gaat, maar van nature aan het geloof voorafgaat.⁹⁷ Het is vooral in zijn kritiek op deze beweringen dat Van Mastricht scherp onderscheid maakt tussen vrije keus, wil en verstand. Volgens Van Mastricht hebben de Cartesianen een aantal verkeerde gedachten over de functies en de samenhang van deze verschillende *faculteiten*.⁹⁸ Wat de bekering betreft citeert Van Mastricht een aantal teksten die wijzen op een levendmaking (*vivificatio*), dezelfde teksten die hij in de *Theoretico-practica theologia* gebruikt om te beargumenteren dat deze levendmaking fysiek is (bijv. Joh. 11:42,43; Ef. 1:17,18; Jer. 31:33).⁹⁹ Daaruit concludeert Van Mastricht:

Dit is geen verlichting van alleen het verstand, maar een bekering van de wil, waarbij de wil een nieuwe buiging tot het goede op geestelijke wijze wordt ingegeven, die deze eerder niet bezat.¹⁰⁰

Evenals in de *Theoretico-practica theologia* is hier de Goddelijke genade dus de noodzakelijke oorzaak van de bekering, niet de morele verlichting van het verstand. Van Mastricht laat hier zien dat zijn verwerping van de Cartesiaanse dwalingen overeenkomt met de verwerping van de Arminiaanse dwalingen in de Dordtse *Canones*. Hij citeert delen van de *Dordtse Leerregels*, hoofdstuk 3 en 4, in het bijzonder de volgende delen uit artikel 6 en 9 van de verwerping der dwalingen:

Die leren: Dat in de ware bekering van de mens geen nieuwe kwaliteiten, eigenschappen of gaven in de wil door God kunnen worden ingestort, en dat daarom het geloof, waardoor wij eerst bekeerd worden, geen kwaliteit of gave is die door God wordt ingestort, maar alleen een daad van de mens, etc.

Die leren: Dat de genade en de vrije wil gedeeltelijke oorzaken zijn, die beide samen het begin van de bekering bewerkstelligen, en dat de genade in orde van oorzaken niet de werking van de wil voorafgaat. Dat is, dat God niet eerder de menselijke wil effectief helpt bij de bekering, dan wanneer de menselijke wil zelf daartoe handelt en beslist.¹⁰¹

⁹⁷ “*Secundus igitur est hujus Capitis Cartesinismus est, quod operatio gratiae, operationem liberi arbitrii praecedat non tempore, sed natura tantum.*” *Grangreana* XXXV,5.

⁹⁸ Van Mastricht, *Grangreana*, XXXV,6.

⁹⁹ Vgl. Van Mastricht, *Gangraena*, XXXV,7 en Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, VI,3,25.

¹⁰⁰ “*Quin nec illuminatio tantum intellectus; sed conversio voluntatis, qua voluntati nova inclinatio versus bonum spirituale infunditur, quam antea non habebat.*” Van Mastricht, *Gangraena*, XXXV,7.

¹⁰¹ Van Mastricht, *Grangreana*, XXXV,11; Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 262-265.

Deze citaten van de Dordtse *Leerregels* laten zien dat Van Mastricht in zijn polemieek met de Cartesianen helemaal in het spoor van de Dordtse synode wil gaan. Ook geven deze citaten aan dat voor Van Mastricht de volgorde van Gods handelen en het beslissen van de menselijke wil centraal staat. Van Mastricht brengt deze volgorde dan vervolgens op de noemer van verschillende soorten oorzaken: een fysieke en een morele.

4. Interne en externe roeping in Van Mastrichts bronnen

Om te kunnen nagaan in hoeverre Van Mastrichts opvattingen overeenkomen of verschillen van zijn bronnen, zal ik hier onderzoeken hoe in een aantal van de bronnen van Van Mastrichts *Theoretico-practica theologia* gesproken wordt over *vocatio interna* en *externa*. Ik bespreek een viertal bronnen waarvan aangenomen kan worden dat Van Mastricht er goed mee bekend was: Thomas' *Summa Theologiae*, de Leidse *Synopsis*, Voetius' *Disputationes* en Ames' *Medulla*.

Thomas' *Summa Theologiae* (1265-1274)

Eén van de oudere theologische hoofdwerken waar Van Mastricht al vroeg kennis mee maakte tijdens zijn studie in Utrecht was de *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino. In de *Theoretico-practica theologia* refereert hij regelmatig naar dit werk van Thomas. Daarbij neemt hij een kritische, maar positieve houding tot dit werk in. Zo waardeert Van Mastricht het vooral dat Thomas benadrukt dat kennis van God niet alleen door de rede verkregen wordt, maar vooral door het geloof.¹⁰² Interessant voor het onderzoek naar het gebruik van *internum* en *externum* is dat juist de passage uit de *Summa* over het geloof en de oorzaken daarvan een helder onderscheid aanbrengt tussen intern en extern. In het tweede deel van het tweede deel van de *Summa* bespreekt Thomas de oorzaken van het geloof, waarbij hij concludeert dat er altijd een interne oorzaak moet zijn:

Twee dingen zijn noodzakelijk voor geloof. Ten eerste moeten de zaken van het geloof voorgesteld worden aan de mens (...). Ten tweede moet de mens met deze voorgestelde zaken van het geloof instemmen. (...) Omdat deze zaken van het geloof de menselijke rede te boven gaan, behoren ze niet tot de menselijke kennis, behalve dat God ze openbaart. (...) Wat het tweede, dat wil zeggen, de menselijke toestemming voor de zaken van het geloof, betreft, kunnen we twee oorzaken onderscheiden. De eerste is een extern werkende oorzaak, zoals het zien van een wonder of overtuigd worden door iemand om het geloof aan te nemen. Dit zijn geen voldoende oorzaken, omdat van degenen die het wonder zien, of die dezelfde preek horen sommigen geloven en sommigen niet. Daarom moeten we een andere interne oorzaak aannemen, die de mens intern beweegt om met zaken van het geloof in te stemmen.¹⁰³

¹⁰² Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, II,24,21; cf. Neele, *Petrus van Mastricht*, 91v.

¹⁰³ "ad fidem duo requiruntur. Quorum unum est ut homini credibilia proponantur (...). Aliud autem quod ad fidem requiritur est assensus credentis ad ea quae proponuntur. (...) Ea enim quae sunt fidei excedunt rationem

Thomas maakt dus onderscheid tussen twee oorzaken voor het geloof: 1) het 'voorstellen' van het geloof aan de mens en 2) het toestemmen van het voorgestelde door de mens. Deze tweede oorzaak wordt weer ontleed in een externe en een interne oorzaak: de externe oorzaak is iemand die overtuigt van het geloof of het zien van een wonder, de interne werking van God door het geloof. De externe oorzaak is volgens Thomas geen voldoende oorzaak, want niet iedereen die een wonder ziet komt tot geloof. Daarom is de interne werking van God als oorzaak nodig. Vervolgens is de vraag: wat is dan die interne oorzaak? Daarop antwoordt Thomas dat het niet de vrije wil is, zoals de Pelagianen zeggen. Dat kan niet, want het geloof gaat boven de natuur uit, terwijl de wil tot de natuur van de mens behoort. Daarom moet er een bovennatuurlijk "*principium*" de mens inwendig bewegen. De oorzaak van de interne toestemming van het geloof is de interne genade van God:¹⁰⁴

Geloof hangt inderdaad af van de wil van de gelovige, maar de wil van de mens wordt voorbereid door Gods genade, zodat hij kan opstijgen tot dingen die boven zijn natuur uitgaan.¹⁰⁵

Hier heeft de wil een centrale en actieve rol. De mens wordt voorbereid om te gaan geloven, maar moet zelf het besluit nemen, moet zelf werkzaam worden. Dat blijkt nog helderder in het tweede deel van boek één:

Roeping heeft betrekking op de genade van God die de geest intern beweegt en opwekt om de zonde te verlaten. Deze beweging van God is op zichzelf echter niet de vergeving van zonde, maar de oorzaak ervan.¹⁰⁶

humanam, unde non cadunt in contemplatione hominis nisi Deo revelante. (...) Quantum vero ad secundum, scilicet ad assensum hominis in ea quae sunt fidei, potest considerari duplex causa. Una quidem exterius inducens, sicut miraculum visum, vel persuasio hominis inducentis ad fidem. Quorum neutrum est sufficiens causa, videntium enim unum et idem miraculum, et audientium eandem praedicationem, quidam credunt et quidam non credunt. Et ideo oportet ponere aliam causam interiorem, quae movet hominem interius ad assentiendum his quae sunt fidei." Thomas van Aquino, *Summa Theologiae*, Rome 1895, II.I, q.6, a.1, geraadpleegd op www.corpusthomicum.org/sth3001.html.

¹⁰⁴ "Quia cum homo, assentiendo his quae sunt fidei, elevetur supra naturam suam, oportet quod hoc insit ei ex supernaturali principio interius movente, quod est Deus. Et ideo fides quantum ad assensum, qui est principalis actus fidei, est a Deo interius movente per gratiam." Van Aquino, *Summa*, II.I, q.6, a.1.

¹⁰⁵ "...quod credere quidem in voluntate credentium consistit, sed oportet quod voluntas hominis praeparetur a Deo per gratiam ad hoc quod elevetur in ea quae sunt supra naturam", Van Aquino, *Summa*, II.I, q.6, a.1.

¹⁰⁶ "vocatio refertur ad auxilium Dei interius moventis et excitantis mentem ad deserendum peccatum. Quae quidem motio Dei non est ipsa remissio peccati, sed causa eius." Van Aquino, *Summa*, I.II, q.113, a.1.

Van Mastricht en Thomas

Een opvallende overeenkomst met Van Mastrichts gebruik van het onderscheid tussen intern en extern is dat Thomas dit onderscheid ook gebruikt om de effectiviteit van de prediking te kunnen verklaren. De externe 'voorstelling' is niet voldoende, er moet een interne oorzaak zijn, namelijk de genade van God, die boven de natuur van de mens uitgaat. Deze interne werking van God leidt tot een 'beweging' weg van de zonde, naar het geloof.¹⁰⁷ Van Mastricht gebruikt hier vergelijkbare, maar iets passievere woorden: 'neigen' of 'buigen'. Van Mastricht gebruikt evenals Thomas ook deze indeling om afwijkingen van de leer te kunnen plaatsen. De Pelagianen worden door Van Mastricht in hetzelfde 'hokje' geplaatst, omdat ze beweren dat de externe oorzaak, door de prediking, voldoende is voor het zaligmakende geloof.

Een opvallend verschil is dat Van Mastricht de roeping een aparte plaats geeft, terwijl ze bij Thomas onder de genade valt. Bovendien werkt Van Mastricht de roeping veel verder uit en specificeert hij de samenwerking tussen de verschillende *faculteiten*. Bij Thomas komt een combinatie van aan de ene kant fysieke oorzaken en aan de andere kant morele oorzaken niet voor. Wel wordt in de theologie Thomas' uitdrukking over het 'bewegen' van de zonde naar het geloof *praemotio physica* genoemd, alhoewel Thomas zelf deze terminologie niet gebruikt.¹⁰⁸ *Praemotio physica* geeft aan dat deze genade van God niet het geloof en de vergeving van zonde zelf is, maar de voorbereiding daarvoor.¹⁰⁹ Thomas kent hier de wil een belangrijker en beslissender rol toe dan Van Mastricht doet. Van Mastricht zegt dat de wil niet alleen in beweging wordt gezet, maar ook daadwerkelijk wordt omgebogen. Dat is een onmiddellijke werking van God. Aan de andere kant kan de menselijke wil, zonder deze werking van God, de interne roeping wel weerstaan, wat dan de zonde tegen de Heilige Geest is.

Synopsis Purioris Theologiae (1625)

In de 17^e eeuw is één van de recentste inleidingen in de gereformeerde theologie aan de Utrechtse academie de *Synopsis Purioris Theologiae*, oftewel het 'Overzicht van de zuiverste (of

¹⁰⁷ Dit wordt *praemotio physica* of *praedeterminatio physica* genoemd, alhoewel Thomas zelf deze terminologie niet gebruikt, cf. W.J. van Asselt, J.M. Bac en R.T. te Velde (red.), *Reformed thought on freedom: The concept of free choice in early modern Reformed theology*, Grand Rapids (MI): Baker Academic 2010, 165.

¹⁰⁸ Appold, *Abraham Calov*, 90.

¹⁰⁹ Dit hangt samen met het onderscheid tussen *gratia gratis data* (voorbereidende genade) en *gratia gratum faciens* (de genade waardoor men zalig wordt), waarbij de woorden *motio* en *movere* betrekking hebben op *gratia gratis data*, cf. Van Aquino, *Summa*, I,II, q.109, a.6; Appold, *Abraham Calov*, 90.

zuiverder) theologie'.¹¹⁰ De *Synopsis* bestaat uit 52 disputaties, waarin de verantwoordelijke hoogleraren hun stellingen uiteenzetten. Omdat vier Leidse hoogleraren deze synopsis samenstellen – Polyander (1568-1646), Rivetus (1572-1651), Thysius (1565-1640), Walaeus (1573-1639) – wordt het ook wel de Leidse *Synopsis* genoemd. Ondanks het feit dat de *Synopsis* kort na de Dordtse synode verschijnt, waar de Remonstranten waren veroordeeld, heeft de synopsis toch een opvallend positief en relatief gematigd karakter.¹¹¹ Van Maastricht kende de Leidse *Synopsis* in ieder geval uit zijn studie in Utrecht en volgt in de *Theoretico-practica theologia* volgens Neele op vele punten de *Synopsis*.¹¹²

In de *Synopsis* wordt regelmatig onderscheid gemaakt tussen extern en intern.¹¹³ In de prolegomena in de eerste disputatie over de “Heilige Schriftuurlijke Theologie” maakt Polyander onderscheid tussen een interne en externe wijze van openbaring van de theologie. De interne openbaring gebeurt door de inspiratie van de Heilige Geest en de externe door zekere lichamelijke ‘organen’ en ‘hulpmiddelen’.¹¹⁴ In de disputatie over de goede en kwade engelen onderscheidt Walaeus externe en interne zintuigen die door de kwade engelen beïnvloed kunnen worden. Hier zijn externe zintuigen bijvoorbeeld de ogen en de beïnvloeding van de interne zintuigen blijkt uit de dromen die mensen zien.¹¹⁵ Het onderscheid tussen intern en extern speelt ook een belangrijke rol in de disputatie over de “dadelijke zonde”. Walaeus onderscheid hier tussen interne en externe dadelijke zonde. De interne zonde wordt gedaan in de geest (*mens*), de wil en de ongeregelde genegenheden.¹¹⁶ De uitwendige zonde openbaart zich in woorden en daden.¹¹⁷ Als Thysius in de volgende disputatie spreekt over de vrije wil, maakt hij onderscheid tussen een oude en een nieuwe mens, die gelijk gesteld wordt aan een externe en interne, aan een openbare en verborgen en

¹¹⁰ Johannes Polyander, Andreas Rivetus, Antonius Walaeus en Antonius Thysius, *Synopsis Purioris Theologiae, Disputationibus quinquaginta duabus comprehensa*, ed. H. Bavinck, Leiden: Donner 1881⁶ (H. Bavinck, red.). Voor de vertaling heb ik ook de Nederlandse vertaling van D. van Dijk geraadpleegd: Johannes Polyander, Andreas Rivetus, Antonius Walaeus en Antonius Thysius, *Synopsis of overzicht van de zuiverste theologie*, deel 1, Amsterdam: Hollum, 1964.

¹¹¹ Van Asselt e.a., *Inleiding*, 125.

¹¹² Neele, *Petrus van Maastricht*, 280.

¹¹³ Het gebruik van *intern* en *extern* in de *Synopsis* goed te analyseren omdat de tekst digitaal doorzoekbaar is. Zie <http://www.archive.org/stream/synopsispurioris00poly>.

¹¹⁴ “Modus, quem Deus in Theologiae revelatione adhibere voluit, a quibusdam dividitur in ἐνδιάθετον seu internum, per solam Spiritus Sancti inspirationem, et προφορικόν seu externum, per organa et adminicula quaedam corporea a Deo cum hominibus communicatum.” *Synopsis*, I, 15.

¹¹⁵ “sensus externos et internos hominum miris modis afficere posse, sicuti scotomate ab iis percussi sunt Sodomitarum oculi, (...) citra externorum sensuum opem, quod ex propheticis somniis et visionibus liquet.” *Synopsis*, XII, 44.

¹¹⁶ “Internum, quod in mente, voluntate atque affectibus inordinatis subsistit”, *Synopsis*, XVI, 37.

¹¹⁷ “Externum est, quod dictis et factis se foris ostendit”, *Synopsis*, XVI, 38.

aan een natuurlijke/'animale' en geestelijke mens.¹¹⁸ In de disputatie over de wet van God is het onderscheid tussen extern en intern een leidend principe voor de uitleg van Romeinen 2. Dat de wet van God in de harten van heidenen is geschreven blijkt uit een extern getuigenis, bestaand uit wetten, en een intern getuigenis, dat van het geweten.¹¹⁹ Uit deze voorbeelden van het gebruik van intern en extern in de Leidse *Synopsis* blijkt dat intern geassocieerd wordt met inspiratie van de Geest, met interne zintuigen, met verstand, wil en genegenheden, met de geestelijke mens en met de consciëntie. Aan de andere kant wordt extern gerelateerd aan lichamelijke organen, aan externe zintuigen zoals de ogen, aan woorden en daden, aan natuur (*naturalis*) en aan wetten.

Het onderwerp van de roeping bespreekt Polyander in een aparte disputatie. In deze disputatie zijn twee onderscheidingen belangrijk: tussen bijzondere (*specialis*) en universele (*universalis*) roeping en tussen interne en externe roeping. De universele roeping is een roeping tot het erkennen van God de Schepper en komt tot alle mensen door de natuur (ook wel genoemd *vocatio naturalis*).¹²⁰ De bijzondere roeping is de roeping tot de Verlosser Jezus Christus door de bediening van het Evangelie en de kracht van de Heilige Geest (ook wel genoemd *vocatio supernaturalis*).¹²¹ Het onderscheid tussen externe en interne roeping heeft zowel op de universele als op de bijzondere roeping betrekking. Bij de universele roeping houdt de externe roeping in dat mensen de schepping van God waarnemen, waarin van Gods heerlijkheid getuigd wordt. De interne roeping gebeurt hier door het getuigenis van God dat in de harten van de mensen geschreven is.¹²² De bijzondere of evangelische roeping krijgt in deze disputatie veel aandacht, waarbij de tegenstelling extern-intern belangrijk is. Zo stelt Polyander:

Bij tegenstelling wordt de wijze van de roeping onderscheiden in extern en intern. Die van buiten wordt volbracht door het bedienen van Woord en sacramenten, die van binnen door de werking van de Heilige Geest.¹²³

¹¹⁸ "Imo duo quasi homines, vetus et novus, Eph. 4, 22. Col. 3, 9. externus et internus, apertus et occultus, Rom. 7, 22. 1 Pet. 3, 4. ac denique naturalis seu animalis et spiritualis, 1 Cor. 2, 15." *Synopsis*, XVII, 34.

¹¹⁹ "Externum testimonium est legum ab ipsis conditarum, (...) [i]nternum est conscientiae, suis cogitationibus injustas ipsorum actiones accusantis", *Synopsis*, XVIII, 19,20.

¹²⁰ *Synopsis*, XXX, 2,3.

¹²¹ *Synopsis*, XXX, 2,5.

¹²² "Communia illa naturae documenta, sunt partim interna, atque omnium hominum cordibus inscripta, partim externa, rebusque a Deo creatis insculpta", *Synopsis*, XXX, 4.

¹²³ "Modus vocationis opposite consideratus in externum et intemum distinguitur. Ille foris per verbi et Sacramentorum administrationem, hic intus per operationem Spiritus Sancti peragitur." *Synopsis*, XXX, 32.

In dit citaat valt op dat extern en intern hier gelijkgesteld worden aan ‘buiten’ (*foris*) en ‘binnen’ (*intus*).

Vervolgens gaat Polyander erop in hoe deze twee wijzen van roeping samengaan of samenwerken (*concursum*). Ten eerste stelt Polyander dat deze beide wijzen van roeping niet altijd samengaan. God kan ook alleen de interne werking van de Heilige Geest gebruiken zonder de externe bediening van Zijn Woord. Deze wijze van roeping is echter zeldzaam, buitengewoon en “ons onbekend”.¹²⁴ Ten tweede stelt Polyander dat God niet altijd beide wijzen van roeping op dezelfde manier laat samengaan. Dat blijkt uit het resultaat van de roeping: bij sommige mensen is de roeping effectief, maar bij anderen ineffectief.¹²⁵ Aan de hand van de gelijkenis van het zaad dat terecht komt op vier verschillende plaatsen (Matth. 13) bespreekt Polyander het effectief en ineffectief samengaan van interne en externe roeping. Het ineffectief samengaan van beide wijzen van roeping is te zien in mensen: 1) die door het Evangelie verlicht zijn, maar niet worden geraakt om het te omhelzen; 2) die het licht van de waarheid ontvangen en verstikken; 3) die de een beetje van de smaak van de genade door de Heilige Geest krijgen en daar slechts tijdelijk blij van worden.¹²⁶ De vierde plaats waar het zaad terecht komt is in de goede aarde.

Het samengaan van beide [wijzen van roeping] tot het effect van de zaligheid, wordt door diegenen ontvangen in welke de Heilige Geest de volle overtuiging, in het levend geloof in Christus geworteld, of het vertrouwen inplant, waardoor zij de belofte van de genade, door Zijn intern getuigenis verzegeld, vast en volhardend toepassen. Deze ontvangen het zaad van het Evangelie in de goede aarde, Matth. 13,23.¹²⁷

Hier valt op dat voor het kernwoord, de volle overtuiging, het Griekse woord *πληροφορία* gebruikt wordt. Dit woord is een kernwoord uit onder andere 1 Thess. 1,5 en Heb. 10:22, waarbij zowel de zekerheid als de volheid daarvan de nadruk krijgen.¹²⁸

Het is opvallend dat Polyander spreekt over het ‘samengaan’ van beide wijzen van roeping, ook als de roeping ineffectief is. Het lijkt erop dat Appold hier de term *concursum*

¹²⁴ *Synopsis*, XXX, 33.

¹²⁵ “*concursum est in quibusdam efficax, in quibusdam inefficax*”, *Synopsis*, XXX, 34.

¹²⁶ *Synopsis*, XXX, 35-37.

¹²⁷ “*Concursum utriusque ad salutem efficax ab iis percipitur, in cuius Spiritus Sanctus vivae fidei in Christo radicatae πληροφορίαν seu fiduciam ingenerat, qua promissionem gratiae interno ipsius testimonio obsignatam sibi firmiter ac perseveranter applicant. Hi semen Evangelii in terram bonam excipiunt, Matt. 13, 23.*” *Synopsis*, XXX, 38.

¹²⁸ F.W. Danker, *A Greek-English lexicon of the New Testament and other early Christian literature*, Chicago: University of Chicago Press 2000³, s.v. πληροφορία.

verkeerd geïnterpreteerd heeft. ¹²⁹ *Concursus* heeft hier geen betrekking op de (mede)werking van de Geest, maar op de samenwerking van *vocatio interna* en *vocatio externa*. Wel blijkt de Heilige Geest vooral actief te zijn bij degenen die tijdelijk iets van de genade krijgen en vooral bij de effectieve roeping, want alleen bij de derde en vierde categorie noemt Polyander het werk van de Heilige Geest. Dat bij de bijzondere roeping beide roepingen altijd samengaan benadrukt Polyander ook als hij vervolgens spreekt over de vermenging van “hypocrieten” en “echte Israëlieten” en van de overeenkomsten in de gaven die “hypocrieten” en “uitverkorenen” beiden ontvangen.¹³⁰ Beide soorten mensen komen voor in de zichtbare kerk als gevolg van het verschillend samengaan van interne en externe roeping. Zowel hypocrieten als uitverkorenen ontvangen gaven zoals de kennis en smaak van Gods Woord.

Alhoewel volgens Polyander de twee wijzen van roeping altijd samengaan, is de uitwerking van de genadegaven uit de roeping verschillend: bij de hypocrieten worden deze genadegaven niet goed gebruikt en zijn ze onvoldoende tot de zaligheid,¹³¹ bij de uitverkorenen zijn de genadegaven voorbereidend¹³² ter zaligheid. Dat roept de vraag op wat er dan precies anders is in het samengaan van *vocatio interna* en *vocatio externa* bij uitverkorenen en hypocrieten. Volgens Polyander is het belangrijkste verschil te vinden in de wil en de geest van de mens. De hypocrieten misbruiken de gaven door hun ondankbaarheid, als zij de gaven besmetten door zich in te laten met de wereld.¹³³ Met andere woorden: de hypocrieten weerstaan de roeping. Aan de andere kant wordt de verkeerde wil van de uitverkorenen veranderd, zodat ze in plaats van onwillig gewillig worden. Deze wilsverandering komt van God en wordt door Christus met “trekken” aangeduid.¹³⁴ Dit trekken komt dan overeen met wat eerder genoemd is “de volle overtuiging, in het levend geloof in Christus geworteld, waardoor zij de belofte van de genade, door Zijn intern getuigenis verzegeld, vast en volhardend toepassen”.¹³⁵

In tegenstelling tot Polyander lijkt Rivetus in de volgende disputatie over het geloof de externe en interne wijze van roeping wat meer van elkaar los te willen maken, als hij stelt:

[H]et gezag van de sprekende God wordt ons op twee manieren bekend, een externe en een interne, zonder welke de externe niet voldoende zou zijn. God spreekt tot ons

¹²⁹ Appold, *Abraham Calov*, 126.

¹³⁰ *Synopsis*, XXX, 39,40.

¹³¹ *Synopsis*, XXX, 40,41.

¹³² προπαρασκευαστικά, *Synopsis*, XXX, 40.

¹³³ “cum ex malae mentis ἀχαριστίαια, sese mundi inquinamentis (...) rursum implicant”, *Synopsis*, XXX, 41.

¹³⁴ Hunc vocationis modum ac motum Cliristus trahendi vocabulo designat, Joh. 6, 44. ne quis eum sibi, sed soli Deo acceptum ferat.” *Synopsis*, XXX, 43. Zie ook *Synopsis*, XXX, 42.

¹³⁵ *Synopsis*, XXX, 38.

in zijn geschreven woord, en predikt door de bediening van de Kerk, overeenkomstig het geschrevene; maar naast dat extern voorstellen, komt het bovennatuurlijk licht erbij, wanneer hij onmiddellijk tot ieder van de gelovigen intern spreekt en zijn interne spreken in het hart doordringt wordt het ware geloof ingeplant, dat zonder dat bovennatuurlijke licht menselijke lichtgelovigheid en alleen rationeel zou zijn.¹³⁶

Het lijkt er hier op dat de tijdgelovigen alleen op een externe wijze geroepen worden, terwijl bij Polyander er sprake van was dat in alle gevallen externe en interne wijze van roeping samengaan. Hier valt ook op dat Polyander altijd spreekt van verschillende *modi* (wijzen) van roeping, terwijl Rivetus zonder meer spreekt van verschillende roepingen. Rivetus geeft ook een rangorde van de externe en interne wijze van roeping. Hij stelt dat de prediking van het Woord de “minder belangrijke” of “gewone *causa instrumentalis*” van het geloof is.¹³⁷ Deze externe prediking van het Evangelie, “voor zover het de oren betreft”, heeft echter niet de kracht om “*ex opere operato*” het geloof in te planten. De externe werking van het woord kan niet zonder de interne openbaring door de Geest, die het Evangelie “aan de oren van het hart voorstelt en verzegelt”.¹³⁸ Iets verderop zegt Rivetus zelfs dat degenen die slechts tijdelijk kinderen van het Koninkrijk leken te zijn en daarna terugkeren naar de wereld alleen extern geroepen zijn.¹³⁹

Het aspect van de wilsverandering dat we bij Polyander tegenkwamen wordt verder uitgewerkt in de volgende disputatie door Rivetus. Daar stelt hij:

De belangrijkste *causa efficiens* van dit geloof is God de Vader in de Zoon door de Heilige Geest, die de geest verlicht, en de wil, anders van God afgekeerd, beweegt en buigt; en dat niet alleen op een metaforische wijze van veroorzaken, door een werking die de Scholastici een morele noemen, door middel van het doel, zoals ze zeggen, door de voorstelling van een goed en passend object dat aan het verlichtte verstand de uiteindelijke praktische beslissing voorstelt, wat de wil noodzakelijk

¹³⁶ “auctoritatem illam Dei loquentis duplici modo nobis innotescere, externo et interno, sine quo externus non sufficeret. Loquitur nobis Deus in verbo suo scripto, et praedicato per Ecclesiae ministerium, secundum quod scriptum est; sed praeter propositionem illam externam, lumen supernaturale suppeditat, dum immediate cuique fidelium interius loquitur, cum autem in corde penetrat interior ista ejus locutio, vera fides ingeneratur, quae sine supernaturali illo lumine, fidei et credulitatis humanae tantum rationem haberet.” *Synopsis*, XXXI, 25.

¹³⁷ *Synopsis*, XXXI, 11.

¹³⁸ “non tamen iis assentimur, qui externae Evangelii praedicationi, quatenus aures ferit, hanc vim attribuunt, ut proprie et velut ex opere operato fidem ingeneret, eidemque spiritus operatio includatur. Etsi enim necessitate praecepti sit adultis necessaria et praerequisita; ejus tamen externa actio sine Spiritus intus Evangelii sensum revelantis, et cordis auribus proponentis et obsignantis efficacia, ad fidem non sufficeret.” *Synopsis*, XXXI, 12.

¹³⁹ *Synopsis*, XXXI, 37.

volgt; maar ook door zijn werking die de wil onmiddellijk beïnvloedt, en in zijn beweging en werking binnendringt.¹⁴⁰

Hoewel in dit citaat een duidelijke rangorde aangegeven wordt tussen wil en verstand, heeft het geloof volgens Rivetus wel altijd op beiden betrekking. De kennis en het toestemmen van het geloof hebben betrekking op het verstand, vertrouwen heeft betrekking op de wil.¹⁴¹

Polyander spreekt dus consequent van een samengaan van interne en externe roeping, terwijl Rivetus wel wat meer beide roepingen van elkaar scheidt. Het is dan ook te kort door de bocht om te concluderen dat in de Leidse *Synopsis vocatio interna* correspondeert met *vocatio efficax* en *vocatio externa* met *vocatio inefficax*, zoals Appold doet en zoals ook in de latere gereformeerde theologie regelmatig gebeurt.¹⁴²

Van Maastricht en de *Synopsis*

De *Synopsis* laat zien dat veel van Van Maastrichts opvattingen overeenkomen met wat gebruikelijk was in de gereformeerde orthodoxie van die tijd. Ten eerste valt op dat de *Synopsis* ook een aparte bespreking van het onderwerp van de roeping heeft, iets wat voor de Reformatie nog niet voorkomt.¹⁴³ Het valt op dat Polyander spreekt over een *concursum*, een samengaan van interne en externe roeping. Dat correspondeert met Van Maastrichts spreken over een intern aspect van de externe roeping. Als deze interne roeping weerstaan wordt, is volgens zowel Van Maastricht als Polyander sprake van de zonde tegen de Heilige Geest. Aan de andere kant spreekt Rivetus over mensen die alleen extern geroepen zijn en

¹⁴⁰ "Hujus fidei causa efficiens princeps, est Deus Pater in Filio per Spiritum Sanctum, qui mentem illuminat, et voluntatem, alioquin a Deo aversam, movet et flectit; idque noii tantum metaphorico causandi modo, et actione quam moralem vocant Scholastici, per modum finis, ut loquuntur, proposita objecti bonitate et convenientia ; per intellectum illuminatum, et practicum suum judicium ultimum proponentem, quod voluntas necessario sequatur: sed etiam per actionem saam immediate voluntatem afficientem, et in motum ejusdem et actum influentem," *Synopsis*, XXXI, 9.

¹⁴¹ *Synopsis*, XXXI, 14, cf. *Synopsis*, XXXI, 15, 16.

¹⁴² Appold, *Abraham Calov*, 125v. Illustratief voor de gelijkschakeling van *vocatio interna* met *vocatio efficax* (en met *gratia interna*) in de latere gereformeerde theologie is H. Bavinck. Hij stelt bijvoorbeeld: "Wel is er eene uitwendige roeping ook to onwedergeborenen, maar deze dient alleen, om hun alle verontschuldiging te ontnemen. De inwendige, krachtadige roeping, welke met de uitwendige zich paart, richt zich alleen tot de wedergeborenen. Dezen maakt de roeping bekend met de zaligheid, welke reeds van eeuwigheid hun deel is; den anderen kondigt zij slechts het oordeel aan", Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, 16; cf. Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*, III, Kampen: Kok 1929⁴, 504 en Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*, Kampen: Kok 1930⁴, IV, 10.

¹⁴³ Appold, *Abraham Calov*, 75; Johannes Calvijn bespreekt de *vocatio* wel in een apart gedeelte, namelijk *Institutie*, II, 24.

niet tot geloof komen.¹⁴⁴ Blijkbaar is een zeker verschil van mening hierover mogelijk, waarbij Van Mastricht meer op het spoor van Polyander lijkt te zitten. Ook schrijven zowel Polyander als Van Mastricht dat de roeping door alleen een interne roeping wel mogelijk, maar niet gebruikelijk is. Een andere overeenkomst is dat zowel in de *Synopsis* als bij Van Mastricht de externe roeping betrekking heeft op externe zintuigen, terwijl de interne roeping betrekking heeft op een intern 'zintuig', het hart of de ziel. Daarom kunnen de woorden *foris* en *intus* als synoniemen voor extern en intern gebruikt worden.

In de vergelijking van de *Synopsis* met Van Mastrichts theologie valt op dat Van Mastricht veel uitgebreider het verschil en de relatie tussen extern en intern uitwerkt. Dit heeft er uiteraard ook mee te maken dat de *Synopsis* een synopsis is, een beknopte samenvatting. Van Mastricht specificeert de verschillende onderdelen, faculteiten, van de mens via welke de externe en interne roeping werken. Bij Van Mastricht heeft de externe roeping betrekking op het verstand, interne roeping op de ziel of het hart. Daartussenin staat de wil. Een ander opmerkelijk verschil is dat de auteurs van de *Synopsis* niet spreken over een fysieke werking door God in de ziel of de wil versus een morele werking door het Woord op het verstand. Wél zegt Polyander dat de roeping alleen effectief is als de wil veranderd wordt. Daarbij verwijst Polyander echter alleen naar de interne werking van de Heilige Geest, terwijl Van Mastricht veel specifieker is over wat er verandert en wat de oorzaak daarvan is. Van Mastricht definieert de roeping wat beperkter dan Polyander. Een gedeelte van wat Polyander bij de roeping bespreekt, behandelt Van Mastricht bij de wedergeboorte. Volgens Van Mastricht is de roeping op zichzelf niet zaligmakend, dat is de wedergeboorte. Daarin volgt hij Voetius, die heel sterk dit onderscheid aanbrengt.¹⁴⁵ Daarom valt deze inwendige, fysieke, verandering onder de wedergeboorte en niet onder de roeping. Verder gaat Van Mastricht in het hoofdstuk over de wedergeboorte en vooral in de *Gangraena* uitgebreid in op de functie van de wil en de vrije keus van de mens, terwijl dat in de *Synopsis* bij de roeping niet veel aandacht krijgt.

Ames' *Medulla S.S. Theologiae* (1630)

Velen wijzen op de overeenkomsten tussen Van Mastrichts' theologie en de theologie van William Ames (1576-1633).¹⁴⁶ Van Mastricht zegt zelf dat met name het tweede deel van de *Theoretico-practica theologia*, dat de *theologia moralis* en de *theologia ascetica* bevat, gebaseerd is

¹⁴⁴ Dit lijkt zelfs helemaal tegengesteld te zijn aan wat Walaeus schrijft in *Synopsis*, II, 9: "et quia Spiritus S. nonnisi per verbum externum et S. Scripturam in cordibus hominum ad salutem est efficax".

¹⁴⁵ Vgl. Voetius, *Selectae disputationes*, II, 452.

¹⁴⁶ Voor een overzicht, zie Neele, *Petrus van Mastricht*, 7.

op Ames' *Medulla S.S. Theologiae* en *De Conscientiae*.¹⁴⁷ Omdat Van Mastricht blijkbaar zo op Ames georiënteerd was, is het waarschijnlijk dat ook in het eerste deel invloeden van Ames op te merken zijn. Vooral de *Medulla* is hier van belang, omdat dit een systematisch werk is en mijn onderzoek zich ook op de systematische delen van de *Theoretico-practica theologia* richt. In *De Conscientiae* komt wel een hoofdstuk voor over de *vocatione efficace*, maar dat hoofdstuk is helemaal geschreven vanuit pastorale bedoelingen, gericht op zelfonderzoek door de gelovige.¹⁴⁸

In de *Medulla* bespreekt Ames de roeping nadat hij de predestinatie behandeld heeft. Ames ziet de roeping als middel om gemeenschap met Christus te verkrijgen. Het hoofdstuk over de roeping staat helemaal in het teken van de toepassing van (het werk van) Christus. Ames kan roeping dan ook een aanbidding van Christus noemen, die zowel extern als intern is.¹⁴⁹ De externe roeping vindt plaats door de prediking van het Evangelie of de beloften van Christus. Die prediking komt tot iedereen zonder onderscheid, maar het bezit van de beloften wordt alleen aan de uitverkorenen gegeven.¹⁵⁰ De interne "aanbidding" is een geestelijke verlichting, waardoor de beloften in het menselijk hart worden aangeboden, "als het ware door een inwendig woord".¹⁵¹ Ames stelt dat soms degenen die niet uitverkoren zijn ook op een bepaalde manier de interne roeping ontvangen, die ze dan weerstaan. Dat is de zonde tegen de Heilige Geest.¹⁵²

Het resultaat van de roeping of aanbidding is volgens Ames het ontvangen van Christus. Christus wordt ontvangen wanneer een geestelijk begin van genade ingeplant wordt in de wil van de mens.¹⁵³ De wil is hier het "speciale en belangrijkste onderwerp" van de deze genade om als uitwerking te resulteren in de bekering van de mens. Het verstand is niet voldoende om dit resultaat te geven, omdat het verstand de onderliggende corruptie van de wil niet weg kan nemen en geen "*principium supernaturale*" toevoegt.¹⁵⁴

¹⁴⁷ William Ames, *Medulla S.S. Theologiae, Ex Sacris literis, earumque interpretibus, extracta, et methodice disposita*, Londen: Robertum Allottum 1630; William Ames, *De Conscientiae*, Oxonii: Guilielmus Hall/ Joh. Adams 1659; cf. Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, Praefatio.

¹⁴⁸ Ames, *De Conscientiae*, II, 5.

¹⁴⁹ "Oblatio Christi est externa, vel interna." Ames, *Medulla*, I, 26,10.

¹⁵⁰ "Externa est Evangelij, vel promissionum de Christo proposito aut praedicatio", Ames, *Medulla*, I, 26,11; "Promissiones ista, quoad promulgationem externam, sine discrimine proponuntur omnibus (...), sed quoad proprietatem rerum promissarum, quae ex intentione promittentis pendet, pertinent solummodo ad electos", Ames, *Medulla*, I, 26,13.

¹⁵¹ "Interna oblatio est spiritualis quaedam illuminatio, qua cordibus hominum proponuntur illae promissiones quasi per verbum internum." Ames, *Medulla*, I, 26,14.

¹⁵² Ames, *Medulla*, I, 26,15,16.

¹⁵³ "Passiva receptio Christi est, qua spirituale principium gratiae ingeneratur hominis voluntati", Ames, *Medulla*, I, 26,21.

¹⁵⁴ "Voluntas autem est maximè proprium & primum subjectum hujus gratiae, quia totius hominis conversionis principium efficax est conversio voluntatis. (...) Illuminatio mentis non sufficit ad istud effectum producendum:

In de bespreking door Ames van de interne en externe roeping valt op dat hij dit onderscheid helemaal vanuit de verkiezing benadert. Daarbij functioneert de scheiding tussen een effectieve interne verlichting en een weerstaan van de interne verlichting of het slechts ontvangen een externe roeping als het verschil tussen uitverkoren en niet uitverkoren. De bespreking van wil en verstand suggereert dat Ames de externe roeping op het verstand betreft en de interne roeping op de wil, waarbij het verstand alleen een natuurlijke roeping kan waarnemen.¹⁵⁵

Van Maastricht en Ames

Op hoofdlijnen komt Van Maastrichts' bespreking van de roeping overeen met die van Ames. Een belangrijke overeenkomst is dat Ames ook onderscheid maakt tussen de wil en het verstand. De externe roeping werkt in op het verstand, de interne roeping heeft betrekking op de wil. Ook zijn er een aantal opvallende verschillen. Ten eerste is er een verschil in lengte. Bij Ames is de roeping slechts een middel om het aanbod van Christus te ontvangen en tot Christus te komen en krijgt de bespreking ervan maar weinig ruimte. Bij Van Maastricht krijgt de roeping een aparte locus. Ook valt op dat Ames de roeping meer dan Van Maastricht betreft op de uitverkiezing: de uitverkorenen ontvangen een effectieve interne roeping, terwijl de anderen meestal slechts een externe roeping ontvangen. Een uitzondering vormt de situatie waarin de zonde tegen de Heilige Geest begaan wordt, daar is volgens Ames wel sprake van een 'zekere' interne roeping. Van Maastricht spreekt echter veel consequenter over een samengaan van externe en interne roeping, de externe roeping heeft ook een intern aspect. Dat interne aspect van de roeping is niet genoeg ter zaligheid, maar het is er wel. Verder is Van Maastricht veel specifieker over hoe de interne en externe roeping samenwerken. Van Maastricht beschrijft de functies en veranderingen van wil en verstand en geeft aan wat de volgorde van de samenwerking is. Als laatste verschil komt bij Ames het onderscheid tussen moreel en fysiek niet voor, terwijl Van Maastricht dit onderscheid wel maakt.

Voetius' *Disputationes Selectae* (1648-1659)

Omdat Voetius één van de prominente docenten van Van Maastricht was, is het aannemelijk dat Van Maastricht beïnvloed is door Voetius opvattingen. Alhoewel Voetius' complete *Disputationes* toen nog niet gedrukt waren, heeft Van Maastricht mogelijk wel delen onder

quia non tollit corruptionem illam, quae est in voluntate; neque novum aliquod principium supernaturale ipsi communicat", Ames, *Medulla*, I, 26,23,24.

¹⁵⁵ cf. L.C. Boughton, 'Choice and action: William Ames's concept of the mind's operation in moral decisions', *Church History*, 56(2), 1987, 188-203, 194.

ogen gehad en in ieder geval een aantal zaterdagse disputaties bijgewoond.¹⁵⁶ In Van Mastrichts werk wordt Voetius dan ook regelmatig geciteerd. Daarnaast was Voetius één van de felle opposanten van Descartes, waaraan Van Mastricht een voorbeeld genomen heeft. Eén van de hoofdwerken van Voetius bestaat uit de verzameling disputaties die gehouden werden onder Voetius leiding.

In deze *Disputationes Selectae* bespreekt Voetius het onderwerp van de roeping bij de behandeling van de wedergeboorte. In de tweede disputatie over de wedergeboorte komt de roeping ter sprake als één van de 'voorafgaande oorzaken' (*antecedentia*) van het geloof, na onder andere de verkiezing en het verbond. Voetius omschrijft de roeping als een antecedent dat afhankelijk is van de externe roeping van de kerk en de interne verlichting door de Geest.¹⁵⁷ Dit onderscheid tussen extern en intern heeft Voetius al in zijn eerste disputatie neergezet. Uit de titel van deze eerste disputatie blijkt één van de centrale thema's waar Voetius mee bezig is: 'Over de menselijke rede in geloofszaken'. Met betrekking tot het geloof stelt Voetius dat het externe *principium* van het geloof het Woord van God is, terwijl het interne *principium* de verlichting van de Heilige Geest is, ook wel aangeduid als het bovennatuurlijke licht.¹⁵⁸ De mens is echter niet in staat om te geloven op basis van de werking van alleen de rede, zonder deze interne verlichting.¹⁵⁹ In deze eerste disputatie beperkt Voetius zich tot de werking en rol van de rede in geloofszaken. In het tweede deel van de disputatie over de wedergeboorte werkt hij dit verder uit. Voetius gebruikt hier het onderscheid tussen fysieke en morele oorzaken om de interne verlichting door de Geest te onderscheiden van de externe roeping door het Woord van God. De Goddelijke oorzaak van de wedergeboorte is fysiek. De effectiviteit van de morele oorzaak, door inwerking van de roeping op de rede hangt van deze fysieke oorzaak af.¹⁶⁰ De roeping is ineffectief en niet voldoende om mensen tot de zaligheid te brengen zolang ze alleen extern, als een morele

¹⁵⁶ Neele, *Petrus van Mastricht*, 30.

¹⁵⁷ "Sunt&alia adjuncta antecentia sed quae infallibilem cum salute non habent connexionem, aut mutuum causalitatis dependentiam: seu quae non recipiuntur; qualia 1.omnia auxilia tum naturalis: tum supernaturalia à eaq; rursum aut externa seu ecclesiastica, aut interna, ut illuminatio, & motus ae stimuli cum ea connexi", G. Voetius, *Selectae disputationes theologicae*, Utrecht 1648-1659, II,30,1 (p. 448).

¹⁵⁸ "Principium fidei duplex est, ex quo seu externum; & quo seu per quod sive internum. (...) Illud est verbum Dei: istud illuminatio Spir.S. seu lumen supernaturale menti nostra infusum." Voetius, *Selectae disputationes*, I,1,2 (p. 2); cf. Van Asselt e.a., *Inleiding*, 186.

¹⁵⁹ Voetius, *Selectae disputationes*, I,1,3 (p. 3); cf. Van Asselt e.a., *Inleiding*, 188.

¹⁶⁰ "7.Quod modus operandi seu causalitas Dei regenerantis sit physica, per quam directe mutatur unum in aliud, & nova creatura producitur atque introducitur. 8. Quod eadem tamen dicitur moralis, seu objectiva non in se & respectu regenerationis ut sic, sed ratione adjuncti sui sive antecedentis sive concomitantis, vocationis scilicet." Voetius, *Selectae disputationes*, II,30,1 (p. 449).

oorzaak werkt.¹⁶¹ Ook de interne roeping is op zichzelf niet zaligmakend en verandert het hart en de wil niet. Dat doet de wedergeboorte, of de nieuwe schepping, niet de roeping zelf.¹⁶²

Van Mastricht en Voetius

De overeenkomsten tussen Voetius en Van Mastricht zijn opvallend. Beiden maken duidelijk onderscheid tussen interne en externe roeping. De externe roeping heeft slechts een morele uitwerking op het verstand (*ratio* bij Voetius, *intellectus* bij Van Mastricht). De interne roeping, mits voorafgegaan door een fysieke wedergeboorte door God in het hart, leidt tot geloof.¹⁶³ Zowel Van Mastricht als Voetius onderscheiden dus tussen interne roeping en wedergeboorte en gebruiken de opvallende begrippen *moralis* en *physicalis*. Aan de andere kant zijn sommige begrippen en specificaties bij Van Mastricht anders dan bij Voetius. Voetius gebruikt *ratio* waar Van Mastricht meestal *intellectus* en soms *ratio* gebruikt.¹⁶⁴ Ook spreekt Voetius in dit verband niet over de wil (*voluntas*) of de ziel (*animus*). Bij Voetius lijkt de interne roeping en de wedergeboorte betrekking te hebben op het verstand (*ratio*), terwijl dat bij Van Mastricht de ziel (*animus*) is – die Van Mastricht later weer omschrijft als verstand én wil. De werking op de ziel buigt vervolgens de wil en daarna volgt het verstand (*intellectus*). Uit het consequente gebruik van meer en verschillende begrippen kan mogelijk afgeleid worden dat Van Mastricht bewust de verschillende begrippen en de relaties ertussen verder specificeert.

¹⁶¹ “*Probl. An vocatio (quam vocant externam tantum, seu inefficacem) proprie dici possit salutaris, aut ad salutem. Resp. Neg. quod ad intentionem Dei.*” Voetius, *Selectae disputationes*, II,30,1 (p. 452).

¹⁶² “*Probl. An efficax & interna tractio ac immutatio cordis, proprie dicatur vocationis salutaris pars esse; seu an specificae & proprie sitiola vocatio ad salutem. Resp. Neg. haec enim est ipsissima regeneratio seu nova creatio, per quam homo aptus redditur ut vocationi respondeat.*” Voetius, *Selectae disputationes*, II, 30,1 (p. 452).

¹⁶³ Cf. Bavinck, *Roeping en wedergeboorte*, 88.

¹⁶⁴ Vooral in *Gangraena* komt ook het gebruik van *ratio* voor.

5. Interne en externe roeping bij Turretini

Turretini's *Institutio Theologiae Elencticae* (1679-1685)

De Geneefse hoogleraar in de theologie Francesco Turretini publiceert tussen 1679 en 1685 zijn *Institutio Theologiae Elencticae*, een driedelige dogmatiek. Turretini's werk en met name zijn dogmatiek heeft veel invloed gehad, niet in de laatste plaats omdat Turretini op veel plaatsen contacten had. Zo studeerde hij in Genève, Leiden, Utrecht, Parijs, Saumur en Montauban, waarna hij zich in Genève vestigde. Zijn internationale contacten bleven in stand, zoals blijkt uit het feit dat hij in 1661 naar Nederland kwam om financiële steun voor het werk in Genève te vragen. Ook voerde hij een persoonlijke correspondentie met Rivetus in Leiden.¹⁶⁵ Het is dus mogelijk dat Van Mastricht het theologische werk van zijn tijdgenoot gekend heeft en hem mogelijk zelfs persoonlijk kende. Of dit het geval was, is echter niet bekend. Zover ik heb kunnen nagaan, noemt Van Mastricht in zijn *Theoretico-practica theologia* Turretini echter niet. Desalniettemin biedt Turretini's dogmatiek goed vergelijkingsmateriaal, omdat ze – evenals Van Mastrichts dogmatiek – representatief is voor de gereformeerde scholastiek in deze periode.¹⁶⁶

Turretini schrijft zijn *Institutio* in de context van een debat over wat gereformeerde theologie is. In die tijd maakte de 'school van Saumur' naam met een aantal nieuwe inzichten, zoals 'hypothetisch universalisme' als tussenweg tussen Pelagiaanse en Calvinistische standpunten. Turretini geeft in reactie hierop een samenvatting van de gereformeerde theologie.¹⁶⁷ Turretini maakt in zijn *Institutio Theologiae Elencticae* gebruik van de zogenaamde *quaestio*-techniek: onderwerpen worden aan de orde gesteld aan de hand van vragen.¹⁶⁸ Dat leidt soms tot uitgebreide besprekingen, met ook best veel herhaling, zoals het geval is bij de bespreking van de *vocatio*.

***Interna en externa* in het algemeen**

Turretini gebruikt het onderscheid tussen extern en intern op verschillende manieren.¹⁶⁹ Hij maakt onderscheid tussen interne, externe en finale oorzaken. Als hij de verwerping

¹⁶⁵ Van Asselt e.a., *Inleiding*, 134v.

¹⁶⁶ Van Asselt e.a., *Inleiding*, 134.

¹⁶⁷ Van den Belt, *The authority of Scripture*, 153v.

¹⁶⁸ Van Asselt e.a., *Inleiding*, 62-65.

¹⁶⁹ Voor het onderzoek naar Turretini maak ik gebruik van de gedigitaliseerde en doorzoekbare Latijnse tekst en voor de vertaling raadpleeg ik ook de Engelse vertaling van G.M. Giger: F. Turretin, *Institutes of elenctic theology* (3 delen), Phillipsburg: P&R Publishing 1992-1994.

(*reprobatio*) bespreekt, noemt Turretini de finale- of doelloorzaak, het doel dat God heeft met de *reprobatio*. Turretini noemt ook een interne oorzaak, waardoor God van binnen aangezet wordt tot handelen: de wil van God. De externe oorzaak is hier iets wat God beïnvloed kan hebben om mensen te verwerpen.¹⁷⁰ Ook onderscheidt Turretini tussen externe en interne handelingen. Zo zegt hij dat de scheppingsdaad van God eeuwig is, maar niet in zijn totaliteit. De scheppingsdaad was eeuwig, maar alleen intern in God, niet wat het externe aspect van het scheppen betreft. Dit externe aspect is dat wat overgaat in een schepsel, wat resulteert in een schepsel. Daarom in de schepping als geheel niet eeuwig.¹⁷¹ Turretini gebruikt intern en extern ook om onderscheid te maken tussen verschillende gradaties. Als het over de engelen gaat, die soms een bepaald menselijk lichaam hebben, zegt Turretini dat deze engelen geen interne eenheid met het lichaam hebben, maar slechts een externe en accidentele verbinding.¹⁷² Op een soortgelijke manier zegt Turretini dat gevallen mensen alleen werken kunnen doen die extern goed schijnen, maar die toch intern niet goed zijn.¹⁷³ Dan betekent extern en intern dus een onderscheid tussen oppervlakkig en echt of diepgaand. Ook kan hier extern en intern betekenen: goed voor de wet of voor de uiterlijke moraal, maar niet inwendig goed, namelijk voor het geweten en voor God.¹⁷⁴ Evenzo heeft bijvoorbeeld de kerkelijke rechtspraak wel een extern gezag, maar gaat het uiteindelijk om de individuele verantwoordelijkheid van de gelovige, die hij moet verantwoorden in het interne tribunaal van het geweten tegenover God.¹⁷⁵

Wat de openbaring van God aan de mens betreft, benoemt Turretini een extern en een intern *principium*. Het *principium externum* is het Woord van God, de wet en het evangelie, die een extern getuigenis van de Geest zijn. Het *principium internum* is de werking van de Heilige Geest, de Geest van de waarheid en de vreze des Heeren.¹⁷⁶ Het *principium externum* heeft betrekking op de dingen die geloofd moeten worden (objectief), terwijl het *principium internum* een intern getuigenis is van de Heilige Geest in het hart en geweten van de mens,

¹⁷⁰ Francesco Turretini, *Institutio theologiae elencticae*, New York: Robert Carter 1847, I, 4,14,11.

¹⁷¹ Turretini, *Institutio*, I, 5,4,16.

¹⁷² Turretini, *Institutio*, I, 7,6,6.

¹⁷³ Turretini, *Institutio*, I, 10,4,27.

¹⁷⁴ "...non tantum civile et morale externum, sed internum et spirituale, quod praescriptae in Lege Dei voluntati accurate respondeat", Turretini, *Institutio*, I, 10,4; cf. Francesco Turretini, *Institutio theologiae elencticae*, Edinburgh: John D. Lowe 1847, II, 11,17,30; II, 17,4,1 en II, 17,4,3.

¹⁷⁵ Turretini, *Institutio*, I, 2,20, 32;

¹⁷⁶ "Principium; tum *externum*, *verbum Dei* quod complectitur Legem et Evangelium, illa quae facienda, istud quod credenda et cognoscenda proponit, unde *Mysterium pietatis et Verbum vitae* dicitur; tum *internum*, *Spiritus*, qui *Spiritus* est veritatis et sanctificationis, scientiae et reverentiae Jehovahae", Turretini, *Institutio*, I, 1,7,6.

dat leidt tot het geloven zelf (subjectief).¹⁷⁷ Op dezelfde manier gebruikt Turretini intern en extern in het spreken over externe en interne openbaring van God, bijvoorbeeld als het gaat over de ster die de wijzen uit het oosten zagen. De wijzen zagen de ster (externe openbaring) en door interne openbaring wisten ze wat de betekenis van de ster was.¹⁷⁸

Samenvattend gebruikt Turretini het onderscheid tussen extern en intern dus om onderscheid te maken in oorzaken, in handelingen, in gradaties, in kerkelijk en persoonlijk en in objectief en subjectief. Als het over de menselijke zintuigen gaat, heeft intern betrekking op het hart en het geweten. Extern heeft dan vooral betrekking op het gehoor en het gezichtsvermogen.

Interne en externe roeping

In het eerste deel van de *Institutio* komt de roeping ter sprake bij de behandeling van de *praedestinatio*. Turretini gaat dan in op de vraag waarom mensen die in Gods besluit verworpen zijn toch geroepen worden. Hierbij gebruikt Turretini het onderscheid tussen interne en externe roeping. Hij zegt dat de externe roeping een voorwaardelijke roeping is; mensen worden geroepen onder voorwaarden die God zelf in de uitverkoren mensen vervult en in anderen niet. Deze roeping betekent niet dat God alle mensen wil zalig maken, maar is alleen het voorstellen van de plicht van geloof en bekering en het bekendmaken van de manier waarop de zaligheid verkregen kan worden. Omdat God niet de zaligheid van iedereen wil en ook de voorwaarden benoemt, is God niet hypocriet als Hij degenen die Hij verworpen heeft toch oproept tot geloof. Mensen hebben bovendien zelf gekozen om niet aan de voorwaarde te voldoen.¹⁷⁹ Turretini stelt dat de roeping ten dienste staat van de uitvoering van het besluit van de verkiezing, zowel wat de externe roeping door het Woord betreft, als met betrekking tot de interne roeping door de Geest.¹⁸⁰

In het tweede deel van de *Institutio* bespreekt Turretini de *vocatio* als aparte *locus*, volgend op de bespreking van het genadeverbond, de persoon en het werk van Christus. De *vocatio* vormt hier één onderwerp samen met het geloof. Deze *locus* behandelt Turretini in 17 vragen, waarvan er zes over de *vocatio* gaan. Hoewel de wedergeboorte wel aan de orde

¹⁷⁷ “Alia est Resolutio fidei spectatae objective, quoad res credendas; Alia dum spectatur subjective vel formaliter ratione actus credenda. Illa fit in Scripturam et Testimonium externum Spiritus S. expressum in Scriptura; Ista in Testimonium ejus internum impressum in conscientia, et loquens in corde.” Turretini, *Institutio*, I, 2,6,13.

¹⁷⁸ Turretini, *Institutio*, I, 5,7,12.

¹⁷⁹ “vocatio illa externa non declarat ullam volitionem, vel intentionem Dei, qua velit illos salvare, sed tantum propositionem officii, et declarationem modi vel medii, per quod salus potest contingere, cum promissione illius iis qui conditionem praescriptam habuerint”, Turretini, *Institutio*, I, 4,14,25, cf. Turretini, *Institutio*, I, 4,14,45.

¹⁸⁰ “cum certum sit Vocationem Electionis executioni destinari; Nec hoc tantum respectu Vocationis internae, quae fit per Spiritum, locum habere debet, sed etiam externae, quae fit per Verbum”, Turretini, *Institutio*, II, 4,18,18.

komt in dit hoofdstuk, is ze ondergeschikt aan de roeping en geloof: de *regeneratio* krijgt geen aparte bespreking.

Wat de onderscheidingen binnen de *vocatio* betreft, noemt Turretini eerst de mogelijkheid om de *vocatio* te onderscheiden in een “*vocatio realis* door de werken” [in de natuur], een “*vocatio verbalis* door het evangelie” en een “*vocatio spiritualis* door de Heilige Geest”. Iedereen op de wereld krijgt de *vocatio realis*, de *vocatio verbalis* komt alleen tot degenen die naar de kerk gaan en de *vocatio spiritualis* krijgen “alleen de uitverkorenen en gelovigen”. Turretini zegt echter dat de *vocatio realis* door de werken van God in de natuur, niet tot zaligheid kan leiden. De *vocatio realis* is geen algemene roeping vanuit het genadeverbond.¹⁸¹ Turretini houdt dan één onderscheiding over met betrekking tot de roeping tot zaligheid:

Dus erkennen we een tweevoudige roeping, die overeenkomt met de dubbele toestand van de kerk: zichtbaar en onzichtbaar, extern en intern. De eerste (de externe) vindt plaats door de bediening van het Woord en de sacramenten, wat externe middelen van toepassing zijn. De laatste echter vindt plaats met de toegevoegde interne en almachtige kracht van de Heilige Geest. De eerste klopt alleen op de oren van het lichaam, de laatste opent ook het hart. De eerste oefent alleen objectieve invloed uit, de laatste werkt ook effectief. De eerste doet een morele aanbeveling, de laatste overtuigt en trekt effectief.¹⁸²

Dit onderscheid tussen *vocatio interna* en *vocatio externa* is voor Turretini erg belangrijk en hij maakt er veelvuldig gebruik van. Hij vult het onderscheid nader in. Interne en externe roeping hebben als overeenkomst dat het voor beide roepingen zo is dat God degene is die roept. Ook zijn de mensen die interne of externe roeping ontvangen gelijksoortig, ze zijn namelijk allemaal zondaars, dood in zonden en misdaden. Daarnaast is het instrument van de roeping gelijk: gewoonlijk is dat het Woord. Een ander overeenkomst is het doel van de

¹⁸¹ “Vocatio autem ista diversimode distinguitur a variis. Quibusdam triplex dicitur, *Realis* per Opera, *Verbalis* per Evangelium, *Spiritualis* per Spiritum: Illa quae ad omnes et singulos extendatur in mundo; Ista quae restringatur ad Vocatos in Ecclesia; Haec qua propria sit solum Electorum et fidelium. Verum supponitur gratis dari Vocationem ad salutem per Opera naturae, quod supra confutavimus.” Turretini, *Institiutio*, II, 15,1,5; cf. Turretini, *Institiutio*, II, 6,6; II, 6,11.

¹⁸² “Duplex ergo a nobis *Vocatio* agnoscitur pro duplici statu Ecclesiae, visibili et invisibili, *Externa* et *Interna*: Illa quae fit tantum ministerio Verbi et Sacramentorum, quae sunt externa media applicationis; Ista vero insuper virtute interna et omnipotente Spiritus Sancti: Illa quae aures corporis duntaxat pulsatur; Ista quae cor etiam aperit. Illa objective tantum se exerit; Ista etiam effective operatur. Illa suadet moraliter; Ista etiam efficaciter persuadet et trahit.” Turretini, *Institiutio*, II, 15,1,6.

roeping: de eer van God en de zaligheid van de geroepenen.¹⁸³ Maar Turretini ziet ook vijf belangrijke verschillen:

1. Wat de auteur betreft: in de externe [roeping] werkt God alleen bevelend, waarbij Hij gehoorzaamheid eist van de mens, maar geen kracht geeft om deze te volbrengen; maar in de interne [roeping] werkt [God] met het bevel van plicht, waarbij Hij de kracht om het te volbrengen erbij voegt en van binnen werkt wat Hij van buiten eist.
2. Wat de modus betreft: de eerste [externe] gebeurt door het Woord alleen, de laatste [interne] ook door de Geest.
3. Wat de reikwijdte betreft: de eerste heeft betrekking op velen, de laatste op weinigen – velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren. De eerste is breder en omvat zelfs de verworpenen die in de kerk zijn (...). De laatste komt overeen met de verkiezing, wat haar effect betreft (...), waardoor al de verkorenen en deze alleen worden geroepen.
4. Wat het resultaat betreft: de eerste blijft altijd ineffectief, de laatste is effectief en bereikt zeker haar doel (...).
5. Wat de tijdsduur betreft: de eerste is tijdelijk en herroepelijk, zoals blijkt uit de wispelturigen en afvalligen die terugkeren naar hun uitbraaksel, de laatste is onveranderlijk en onberouwelijk.¹⁸⁴

Het valt op dat Turretini de interne en externe roeping dus helemaal gelijkstelt met de scheidslijnen van verkiezing en verwerping. De externe roeping is alleen *imperatief*, gebiedend wat de mens moet doen en hoe de mens zou moeten zijn. Alleen de verkorenen worden intern, door de Geest geroepen.

Deze interne roeping is *operatief*, in de *vocatio interna* doet God zelf intern wat Hij extern bevolen heeft.¹⁸⁵ De externe roeping zonder interne roeping is volgens Turretini dan ook

¹⁸³ Turretini, *Institiutio*, II, 15,1,7.

¹⁸⁴ “1. Respectu *Authoris*, quia in *externa* Deus imperative tantum agit, exigendo ab homine officium, sed non dando vires ad illud implendum; sed in *interna* etiam *operative* cum mandato officii, suppeditando vim illud exequendi, et operando intus quod imperat foris. 2. Ratione *Modi*: Illa fit per Verbum tantum, Ista etiam per Spiritum. 3. Ratione *Amplitudinis*: Illa multorum est, Haec paucorum, *Multi vocati pauci electi*. Illa latior est, quae extenditur etiam ad reprobos in Ecclesia versantes (...). Ista adaequatur electioni ut ejus effectue (...) per quam omnes et soli Electi vocantur. 4. Ratione *Eventus*: Illa manet semper inefficax, Ista efficax est et finem suum certo assequitur (...) 5. Ratione *Durationis*: Illa temporalis et revocabilis, ut patet in *προσκαρῖος*, et in Apostatis qui redeunt ad vomitum; Ista vero immutabilis et ἀμταμίλητος”, Turretini, *Institiutio*, II, 15,1,7.

¹⁸⁵ “quos ideo non modo imperative, sed et operative vocat, non praescribendo duntaxat officium, sed illud ipsum perficiendo, intus per Spiritum operando, quod per Verbum foris praescipit”, Turretini, *Institiutio*, II,15,2,5.

niet effectief, bereikt niet het doel van het tot zaligheid brengen van zondige mensen. Anderzijds is de interne roeping altijd effectief. Turretini gebruikt *interna* en *efficax* dan ook als synoniemen.¹⁸⁶ Turretini stelt dat De Heilige Geest de effectieve, interne roeping niet werkt zonder het Woord, maar ook niet *door* het (externe) Woord alleen. Wil de roeping effectief zijn, dan moet de Heilige Geest ook onmiddellijk en direct met het Woord op de ziel werken. Hierbij onderscheidt Turretini feitelijk ook twee verschillende zintuigen of vermogens die respectievelijk de *vocatio externa* en de *vocatio interna* ontvangen: het externe Woord (de *vocatio externa*) wordt ontvangen door het gehoor, de interne roeping door de ziel.¹⁸⁷

De opvatting dat de externe en interne roeping altijd samengaan, zodat iedereen die extern geroepen wordt ook een interne roeping krijgt, noemt Turretini Luthers en Arminiaans.¹⁸⁸ Volgens Turretini stellen Luthers en Arminianen dat iedereen dezelfde roeping ontvangt, maar dat het afhangt van de wil van de mens of deze roeping effectief is of niet. Turretini is het met dit standpunt oneens, omdat hij stelt dat de externe roeping inderdaad tot zowel de verworpenen als verkorenen komt, maar op een verschillende manier. De verkorenen ontvangen de roeping op een primaire en directe manier: voor hen is de bediening van het evangelie ingesteld. De verworpenen ontvangen de roeping op een secundaire en indirecte manier, slechts omdat ze vermengd zijn met de verkorenen in dezelfde gemeente.¹⁸⁹ Het is echter niet zo dat God met de verworpenen op een ‘hypocriete’ manier omgaat, als ze geroepen worden. Ze worden van God uit gezien namelijk met een ander doel geroepen, niet om ze zalig te maken, maar om ze schuldig te stellen voor wat ze tegenover God gedaan hebben.¹⁹⁰

Het onderscheid tussen extern en intern keert iets later in dezelfde locus opnieuw terug als het gaat over ‘voldoende en effectieve genade’. Op de vraag of ieder mens voldoende en interne genade ontvangt (*gratia sufficiens*), antwoordt Turretini dat dit niet het geval is. Turretini reageert hier met name op de Jezuïtische theoloog Robertus Bellarminus (1542-1621), die een onderscheid maakt tussen voldoende en effectieve genade. Voldoende is de genade als de mens genade ontvangt, maar in feite niet wil geloven. Effectief is de genade als de mens de genade ontvangt en wel wil en gelooft.¹⁹¹ Omdat hierbij de beslissende

¹⁸⁶ Turretini, *Institiutio*, II,15,1,8.

¹⁸⁷ “Licet Spiritus in Vocatione efficaci non agat sine Verbo, non agit tamen tantum mediate per Verbum, sed cum Verbo immediate etiam operatur in animam, ut Vocatio effectum suum necessario sortiatur.” Turretini, *Institiutio*, II,15,4,23.

¹⁸⁸ Turretini, *Institiutio*, II,15,1,8; II,15,2,1.

¹⁸⁹ “Vocationem gexternam extendi tam ad Reprobos, quam ad Electos; sed diversimode; Ad Electos quidem primario et directe, utpote quorum solorum gratia institutum sit ministerium Evangelii, ad colligendam scil. Ecclesiam, et Corpus Christi mysticum coagmentandum (...); Ad reprobos vero secundario, et indirect, quia cum Electis sint permixti”, Turretini, *Institiutio*, II,15,2,3.

¹⁹⁰ Turretini, *Institiutio*, II,15,2,4-13.

¹⁹¹ Turretini, *Institiutio*, II,15,3,2.

instantie de wil van de mens is en niet de genade, wil en almacht van God, verwerpt Turretini deze opvatting als 'Pelagiaans vergif'.¹⁹² Wat hier echter opvalt, is dat Turretini hier wél toegeeft dat er een zekere interne verlichting kan zijn, die niet tot het geloof en de zaligheid leidt. "We ontkennen niet dat in zekere zin het onderscheid kan worden toegestaan, mits de *sufficientia* niet absoluut en enkelvoudig is, maar secundair, met betrekking tot de externe middelen en de interne verlichting leidend tot een kennis van de waarheid en tijdgeloof."¹⁹³ Deze genade is echter onderscheiden van de zaligmakende genade en heeft betrekking op 'de externe middelen'. Het is blijkbaar een soort van beperkte, tijdelijke interne genade die met de externe middelen meekomt en die niet alleen de uitverkorenen ontvangen. Turretini wil dit echter geen *vocatio interna* noemen.

Het kan niet gezegd worden dat de middellijke werking van de Geest door het Woord terecht intern genoemd wordt, ook omdat het niet alleen klopt op de oren van het lichaam, maar ook overgebracht wordt naar de geest zelf, waar het een invloed op heeft. Want op dezelfde manier zou het spreken van ieder mens tegen anderen, om die te onderwijzen en te overtuigen, wat overgebracht wordt naar de geest zelf door de zintuigen, intern genoemd kunnen worden – wat echter niemand zou willen zeggen.¹⁹⁴

Turretini heeft twee redenen waarom hij niet wil weten van een echte interne roeping of werking van God in mensen die niet tot geloof komen. Ten eerste wil hij intern en extern alleen als een logisch onderscheid gebruiken, niet als een psychologisch of fysiologisch onderscheid waarbij het verschil bepaald wordt door interne en externe ontvangende zintuigen of faculteiten (zoals gehoor versus ziel of hart). Turretini wil de antithese tussen extern en intern gebruiken om te onderscheiden tussen de onmiddellijke roeping door God en de middellijke roeping waarbij mensen de 'instrumenten' zijn waardoor God werkt. Extern is dan de roeping via mensen – weliswaar ook door mensen die door God

¹⁹² Turretini, *Institiutio*, II,15,3,3.

¹⁹³ "Non negamus tamen certo sensu divisionem istam admitti posse si intelligatur *sufficientia*, non absoluta et simplex, sed secundum quid, tum ratione *mediorum externorum*, tum ratione *internae illuminationis* ad cognitionem veritatis et fidem temporariam", Turretini, *Institiutio*, II,15,3,4.

¹⁹⁴ "Nec dici potest operationem mediatam Spiritus, quae fit per Verbum, internam etiam recte dici, quia non pulsatur tantum aures corporis, sed defertur etiam ad ipsam mentem quam afficit; Nam eadem ratione sermo quorumlibet hominum alios alloquentium, ac docentium, et persuadentium, qui ad mentem ipsam per sensus defertur, internus dici posset, quod nemo dixerit tamen", Turretini, *Institiutio*, II,15,4,38.

geïnspireerd zijn, maar toch nog steeds door mensen. Intern zijn de onmiddellijke Goddelijke handelingen, in het bijzonder de handelingen van de Heilige Geest.¹⁹⁵

De tweede reden is dat Turretini resoluut afstand neemt van het standpunt van de Socinianen en van Bellarminus. Deze opponenten kunnen door te spreken over een interne roeping bij iedereen die het Woord hoort de menselijke wil een grotere rol geven. Volgens Turretini leggen zij de effectiviteit van de genade bij de menselijke wil en tasten ze daarmee de almacht van God aan. De menselijke wil is echter tot niets goeds in staat.¹⁹⁶ Daarom zegt Turretini dat de bekering van de mens iets heel anders is:

[D]e werking van God in de bekering van de mens (...) bestaat niet uit een simpele en kale morele overtuiging die vooral objectief is, maar in een almachtige en onweerstaanbare kracht. Het is niets minder dan de werkelijke schepping en opstanding van de mens, die daarom niet alleen objectief, maar ook effectief werkt op de mens (...). Wie kan geloven dat het regenereren en reanimeren van de mens, het wegnemen van zijn stenen hart en hem een vlesens hart geven, niets meer is dan het moreel overtuigen tot bekering (bijvoorbeeld door het uitnodigen tot bekering door voorschriften, argumenten, beloften en bedreigingen, zoals een redenaar doet door een eloquente redevoering die niet alleen aanmaant, maar ook overtuigt)?¹⁹⁷

Hier gebruikt Turretini heel duidelijk het onderscheid tussen een morele oorzaak en een effectieve of fysieke oorzaak, alhoewel hij de laatste niet als zodanig benoemt. Wel gebruikt hij teksten en uitdrukkingen die aanleiding geven om hier een fysieke oorzaak in te zien: de verandering van het hart en de tegenstelling met de morele oorzaak. Omdat Turretini dit onderscheid veelvuldig gebruikt,¹⁹⁸ kunnen we ervan uitgaan dat hij dit hier ook bedoelt. Op een andere plaats legt Turretini het onderscheid tussen een fysieke en morele oorzaak zelf uit:

¹⁹⁵ "Cum clarum sit per istas locutiones fieri antithesim modi agendi Dei ad modum agendi hominum", Turretini, *Institiutio*, II,15,4,38.

¹⁹⁶ Turretini, *Institiutio*, II,15,3,4-5.

¹⁹⁷ "Actionis Dei in conversione hominis, qua non simplici et nuda suasionem morali constat, qua mere objective scilicet habet; sed virtute omnipotentis et invictae, qua non minor est ipsa creatio et resurrectio hominis, quaeque ideo non objective tantum sed et effective circa hominem operatur (...). Quis vero credat hominem regenerari, resuscitari, creari, et cor lapideum ab ipso auferri et carneum illi dare, nihil aliud esse, quam conversionem moraliter suadere, id est praecipis, rationibus, promissis, et minis, ad conversionem invitare, ut cum Orator eleganter perorando, non tantum suadet sed et persuadet?", Turretini, *Institiutio*, II,15,4,6.

¹⁹⁸ inleiding,137

Een fysieke oorzaak (...) loopt werkelijk, effectief en echt uit op het gevolg door een zekere positieve invloed, (...) een morele oorzaak (...) [werkt door het] overtuigen of ontraden of door het voorstellen of verwijderen van objecten en gelegenheden.¹⁹⁹

Deze definitie komt naadloos overeen met hoe Turretini hierboven schrijft over de morele overtuiging en de werking van God. Hieruit blijkt dat Turretini de effectieve werking tot geloof en bekering feitelijk ziet als een fysieke oorzaak, die God werkt, terwijl de externe roeping of het gebruik van de externe middelen gezien kan worden als een morele oorzaak.

Turretini neemt grote afstand van Bellarminus en anderen die de wil een beslissende plaats geven. Wat is dan nog wel de rol van de wil? Bij de effectieve genade kan Turretini nog wel spreken van congruentie met de menselijke wil, maar alleen doordat God de wil door zijn genade beweegt tot het toestemmen van Gods roeping. “[D]eze congruentie is niet afgeleid van de dispositie van de wil zelf.”²⁰⁰ In dit verband bespreekt Turretini ook de opvattingen van Thomas en de Dominicanen, die volgens Turretini stellen dat de effectiviteit van de roeping afhangt van de fysieke predeterminatie van de wil.²⁰¹ Het is dus een fysieke handeling van God en Goddelijke genade die ervoor zorgt dat de wil gaat geloven, een genade die onfeilbaar is. Turretini sluit zich bij dit standpunt aan – “het komt het dichtst bij de waarheid”²⁰² – met de kanttekening dat het spreken over fysieke predeterminatie verwarring kan veroorzaken over wat van nature aanwezig is bij de gevallen mens of door de algemene voorzienigheid en wat bovennatuurlijk is. Turretini refereert in dit verband aan meer specifieke onderscheidingen door Cornelius Jansen (1585-1638)²⁰³ tussen medicinale assistentie en fysieke predeterminatie en ook aan het commentaar van Francis Zumel (1540-1607)²⁰⁴ op het begrip fysieke predeterminatie. Turretini legt de onderscheidingen van Jansen en het commentaar van Zumel verder niet uit, maar het blijkt dat hij de term ‘fysieke predeterminatie’ of ‘fysieke genade’ verwarrend vindt omdat deze verward kan worden met natuurlijke genade, terwijl het juist bovennatuurlijke genade is.²⁰⁵ Dat is ook de reden waarom hij zelf deze term vermijdt, terwijl hierboven duidelijk werd dat hij de interne roeping wel als een fysieke oorzaak omschrijft. Als Turretini een vijftal proposities formuleert over de effectieve roeping en effectieve genade, spreekt hij wel van predeterminatie, maar wil deze niet fysiek noemen. De genade is namelijk niet fysiek in de

¹⁹⁹ “causa physicae (...) vere et efficaciter ac realiter influit in effectum positive quodam influx; (...) causa moralis operates (...) vel dissuadendo, vel objecta et occasiones proponendo, vel removendo”, Turretini, *Institutio*, I,6,5,2.

²⁰⁰ “quia congruitas ista non desumitur a dispositione ipsius voluntatis”, Turretini, *Institutio*, II,15,4,8.

²⁰¹ Turretini, *Institutio*, II,15,4,9.

²⁰² “ad veritatem proxime accedit”, Turretini, *Institutio*, II,15,4,9.

²⁰³ Cornelius Jansen, *Augustinus*, Leuven: Jacobi Zegeri, 8,3; cf. Turretini, *Institutes*, II, p. 520.

²⁰⁴ Francis Zumel, *Variorum Disputationum*, Lyon: n.b. 1609, 3, p. 109, cf. Turretini, *Institutes*, II, p. 521.

²⁰⁵ Turretini, *Institutio*, II,15,4,9.

zin dat ze volgens de natuur is. Aan de andere kant is de genade wel fysiek, omdat de Geest herschept. Maar de genade heeft ook een moreel aspect, omdat de mens ook overtuigd en de wil gebogen wordt. Om deze verschillende aspecten op de juiste manier samen te vatten, vindt Turretini het meer correct om te spreken van “bovennatuurlijke”, “Goddelijke genade” of “hyperfysieke” werking van God.²⁰⁶

Deze predeterminatie of bovennatuurlijke genade ontvangt de mens van de Heilige Geest. Deze genade benoemt Turretini hier als een *habitus*, een nieuwe eigenschap door de ingestorte genade.²⁰⁷ Deze *habitus* wordt vervolgens werkzaam en stuurt de wil, het intellect en het handelen van de mens. God verandert de ziel en de wil en dit wordt vervolgens de *faculteit* die de bekering kan ‘ontvangen’.

Twee dingen zijn noodzakelijk voor bekering: aan de ene kant, het object dat extern aan de [menselijke] geest wordt gepresenteerd [het geloof in Christus]; aan de andere kant de faculteit die het van binnen kan ontvangen. (...) In dit opzicht is er altijd een tweevoudige genade nodig in de bekering van een mens: de ene objectief en extern, die bestaat uit het voorstellen van het object; de andere subjectief, onmiddellijk inwerkend op de faculteit om het in staat te stellen om het object te ontvangen (...). Beide hangen af van de Heilige Geest, die op twee manieren werkt: zowel in het Woord als in het hart. (...) In het Woord moreel werkend door de openbaring van het object en aanmanend; in het hart effectief en ‘hyperfysiek’ werkend door het instorten van goede eigenschappen, de schepping van een nieuw hart en het sterk indrukken van het voorgestelde object.²⁰⁸

²⁰⁶ *Gratia efficacis motio, nec Physica nec Ethica proprie dicenda est, sed supernaturalis et divina (...). Non est simpliciter physica, quia agitur de facultate morali, quae congruenter naturae suae moveri debet; nec simpliciter Ethica, quasi Deus objective solum ageret, et leni suasionem uteretur (...). Ad modum physicum pertinent, quod Deus Spiritu suo nos creat, regenerat, cor carneum dat, et efficienter habitus supernaturales fidei et charitatis nobis infundit. Ad morale, quod Verbo docet, inclinatur, suadet et rationibus variis tanquam vinculis amoris ad se trahit.”* Turretini, *Institutio*, II,15,4,18; “hyperphysical Spiritus operatio”, Turretini, *Institutio*, II,15,4,23. Dat deze terminologie niet uniek is, blijkt uit het feit dat ook William Ames *supernaturale* gebruikt in plaats van *physicalis*, Ames, *Medulla*, I, 26.23,24.

²⁰⁷ Cf. Turretini, *Institutio*, II,15,4,18.

²⁰⁸ “duo ad conversionem necessario requirantur; Hinc *Objectum*, quod extrinsecus offeratur menti, Inde vero *facultas* quae intus illud recipiat (...). Ideo duplici gratia homini convertendo semper opus est, altera *objectiva* et extrinseca, qua in objecti propositione sita est, altera vero *subjectiva*, quae agat immediate in facultatem, ut eam objecti capacem reddat (...). Utraque vero a Spiritu Sancto pendet bifariam operante, et in Verbo, et in Corde. (...) In Verbo moraliter agendo per objecti revelationem et suasionem. In Corde vero efficaciter et hyperphysice operand, per bonorum habituum infusionem, cordis novi creationem, et objecti propositi potentem impressionem.” Turretini, *Institutio*, II,15,4,23.

Vervolgens onderscheidt Turretini in een *habitus* en *actus*, maar de handelingen worden niet losgemaakt van de genade, ook hierin is de werking van God, de Heilige Geest en Christus noodzakelijk.²⁰⁹

Turretini en Van Mastricht

Evenals Van Mastricht heeft Turretini een uitgebreide bespreking van *vocatio interna* en *vocatio externa*. De vergelijking tussen Turretini's uitwerking en die van Van Mastricht laat een aantal overeenkomsten en verschillen zien. Een belangrijke overeenkomst is dat beiden de interne en externe roeping op verschillende faculteiten betrekken: de oren voor de externe roeping en het hart of de ziel voor de interne roeping. Hierbij valt op dat Van Mastricht in dit verband veel frequenter spreekt over de rol van het verstand. Van Mastricht legt meer nadruk op *intellectus* en *ratio*. Turretini en Van Mastricht spreken beiden over een morele werking van de externe roeping. Bij Van Mastricht vindt deze morele werking plaats in het verstand, zo zegt hij regelmatig. Turretini noemt hier meestal alleen het gehoor, soms benoemt hij de betreffende *faculteit* heel voorzichtig als de menselijke geest (*mens*) en een heel enkele keer als het verstand – waarbij hij direct eraan toevoegt dat het verstand niet zo belangrijk is, het gaat over de wil.²¹⁰ Dat Turretini hier het verstand geen belangrijke plaats geeft, is opvallend, want Turretini vindt het onderscheid tussen *voluntas* en *intellectus* wel degelijk een zinvol onderscheid.²¹¹ Mogelijk heeft dit te maken met verschillende opposenten waar ze mee in discussie gaan. Turretini gaat vooral in discussie met de Jezuiten (i.e., Bellarminus) en de Socinianen. Van Mastricht voert veel meer debat met Cartesianen, die hij ook met name noemt.

Een andere overeenkomst is dat beiden spreken over een onmiddellijke, interne werking van de Geest, die tegenover de externe, morele werking door de externe roeping staat. Van Mastricht noemt dit onverkort een fysieke werking. Turretini omschrijft deze werking van de Geest in vergelijkbare termen (i.e., schepping van een nieuw hart, opstanding), maar

²⁰⁹ “Sed quia frustra esset primus ille gradus sine secundo, Conversionem habituaalem sequitur actualis, quo homo actus agit, Deo ex ipsa sanata et mutata voluntate actum ipsum credendi et convertendi proliciente, et anima ipsa sic mota actum suum vitalem libere elicente: Quo sensu Deus dicitur dare non tantum potentiam credenda, sed τὸ πιστεῦειν, seu ipsum actum (...) quatenus Spiritus S. excitat intellectum et voluntatem et reliquas facultates novis qualitatibus praeditas et sanctificatas, ad actiones bonas elicendas.” Turretini, *Institutio*, II,15,4,14.

²¹⁰ “Non quaeritur, An gratia sit resistibilis respectu intellectus vel affectuum; Fatentur enim Arminiani intellectum hominis illustrari irresistibiliter, et ejus affectus irresistibiliter excitari, et gratiae sensu affici. Sed agitur de sola voluntate, quam pertendunt resistibiliter semper moveri, ut assensus ejus maneat semper liber”, Turretini, *Institutio*, II,15,6,6.

²¹¹ Cf. Van Asselt e.a., *Inleiding*, 136-139.

heeft wat reserves bij het begrip fysiek en gebruikt daarom bij voorkeur het begrip bovennatuurlijk of hyperfysiek.

Het opvallendste verschil tussen Van Mastricht en Turretini is dat Van Mastricht wel spreekt van een interne roeping bij verworpenen, maar Turretini dat beslist niet wil doen. Turretini erkent wel dat er een zekere interne verlichting kan zijn die samenhangt met de roeping, maar hij wil toch niet stellen dat de roeping ook door de interne faculteiten van de ziel wordt ontvangen. Om de scheiding tussen het werk van God en het werk van de mens scherp te houden, wil Turretini deze interne verlichting geen *vocatio interna* noemen. Van Mastricht doet dit wel, maar brengt daarbij een scherp onderscheid aan tussen wedergeboorte en roeping – wat Turretini niet doet. De roeping is niet zaligmakend, de wedergeboorte wel en het is alleen de fysieke werking van God in de wedergeboorte die een mens tot geloof kan brengen.

Intern en extern blijken bij Van Mastricht en Turretini uiteindelijk een andere betekenis te hebben. Bij Van Mastricht (en ook in de *Synopsis*) heeft *vocatio interna* betrekking op de interne faculteiten van de mens die door de roeping bereikt worden: de wil en het verstand als faculteiten van de ziel. De externe roeping werkt juist op de externe faculteiten, de oren, de ogen en vervolgens ook op het verstand. Turretini wil juist intern en extern niet gebruiken in relatie tot interne en externe faculteiten. Voor Turretini heeft de extern roeping betrekking op de morele aanrading die het handelen van de mens in gang kan zetten. De interne roeping kan alleen door God gewerkt worden en vormt de ‘hyperfysieke’ oorzaak. Turretini hanteert hier voor de roeping het Aristotelische onderscheid tussen interne en externe oorzaken, waarbij de materiële of fysieke oorzaak bij de interne oorzaken hoort en de morele oorzaak bij de externe oorzaken. Van Mastricht gebruikt ook de Aristotelische onderscheiding, maar betreft deze niet op het onderscheid tussen interne en externe roeping, maar op het onderscheid tussen roeping (moreel) en wedergeboorte (fysiek).

6. Discussie en conclusies

Uit dit onderzoek naar de relatie tussen interne en externe roeping bij Petrus van Mastricht en een aantal van zijn bronnen kunnen conclusies getrokken worden die antwoord geven op de onderzoeksvragen. Eerst zal ik deze antwoorden bespreken en daarna de betekenis van deze conclusies bespreken voor het onderzoek naar de onderwerpen van roeping en het onderscheid tussen intern en extern.

Vraag 1: Historische context van Petrus van Mastricht

In hoofdstuk 2 heb ik de historische context van Petrus van Mastricht weergegeven. Daaruit blijkt dat Van Mastricht een theoloog is die een goede en internationale opleiding heeft ontvangen en later zowel in Duitsland als in Utrecht hoogleraar is. Hij staat in de gereformeerd-orthodoxe traditie en neemt een relatief gematigde positie in. Ten opzichte van Cartesianen is hij echter fel, op verschillende momenten zoekt hij de polemieken op. Zijn *Gangraena* is in die tijd één van de belangrijkste geschriften tegen de Cartesianen.

Vraag 2: De verhouding tussen uitwendige en inwendige roeping

De externe of uitwendige roeping wordt volgens Van Mastricht ontvangen door de externe zintuigen, met name door het gehoor en ook het verstand. De interne of inwendige roeping wordt ontvangen door de ziel, die door Van Mastricht onderscheiden wordt in verstand en wil. De boodschap en oorzaak van de externe en interne roeping is hetzelfde, alleen de manier waarop de roeping werkt is verschillend. Eigenlijk is het één roeping, die een externe en een interne component heeft. Externe en interne roeping gaan normaal gesproken ook samen. Het onderscheid is voor Van Mastricht vooral relevant om de verschillende werkingen van de roeping te kunnen specificeren. Via de externe roeping en de interne roeping kan in het verstand theoretische kennis aangebracht worden over het Evangelie, die zelfs kan leiden tot een bepaalde manier van leven volgens het Evangelie. Op de wil werkt de interne roeping vooral beperkend – de slechte richting van de wil kan worden ingetoomd. Maar het samengaan van interne roeping en externe roeping is op zichzelf volgens Van Mastricht niet voldoende om tot het zaligmakende geloof te leiden. Aan de andere kant is de roeping niet vrijblijvend: het bewust tegenstaan van de interne roeping door de wil is de zonde tegen de Heilige Geest.

Volgens Van Mastricht leidt de roeping op zich niet tot het geloof. De roeping is ‘slechts’ moreel, die raadt de mens aan wat goed is. Voor het geloof is deze morele oorzaak niet voldoende. Een interne fysieke oorzaak is nodig: de vernieuwing van het hart in de wedergeboorte. Deze oorzaak is wel voldoende voor het geloof. Door de wedergeboorte wordt de wil veranderd en het verstand, dat door de roeping verlicht is, gaat ook geloven. De

volgorde is hier belangrijk: de fysieke verandering van de wil is nodig voordat het menselijk verstand de roeping kan beantwoorden. De morele oorzaak van de roeping is zelfs niet noodzakelijk, alhoewel het hoogst zelden is dat iemand tot geloof komt door alleen de inwendige, fysieke oorzaak.

Vraag 3: Van Mastricht in verhouding tot zijn bronnen

Van Mastricht blijkt in zijn opvattingen een hoofdstroom uit de Middeleeuwse en gereformeerde theologie te volgen, waarin interne en externe roeping samengaan, maar voor geloof een extra interne werking van God nodig is. Deze opvatting is vooral bij Thomas, Voetius en in zekere zin ook bij Polyander te vinden. Thomas hanteert dezelfde indeling van intern en extern als Van Mastricht. Wel valt op dat Thomas de wil een iets belangrijker rol geeft. Alhoewel God de eerste verandering van de wil teweeg brengt, wordt de wil 'in beweging gezet' en niet omgebogen zoals Van Mastricht zegt – Van Mastricht spreekt over een *conversio voluntatis* en een *nova inclinatio*. De latere Thomistische receptie benoemt Thomas' uitdrukking over het bewegen van de wil met de term '*praemotio physica*', wat opvallend parallel is aan de fysieke oorzaak waar Van Mastricht over spreekt.

Ook de overeenkomsten tussen Van Mastricht en de Leidse *Synopsis* zijn opvallend, vooral wat de disputatie van Polyander betreft, die ook spreekt over een samengaan van interne en externe roeping. Wel trekt Polyander de scheidslijn tussen roeping en wedergeboorte anders. Daarom kan Polyander wel spreken over een zaligmakende interne roeping, waarbij hij niet zoals Van Mastricht spreekt over een fysieke oorzaak. Ook noemt Polyander de externe roeping geen morele oorzaak en maakt hij geen onderscheid tussen ziel, wil en verstand. De disputatie van Rivetus wijkt meer af van Van Mastricht, omdat Rivetus de interne en externe roeping wel scheidt. Als gevolg daarvan spreekt Rivetus zonder meer over een ineffectieve externe roeping en een effectieve interne roeping. Deze opvatting van Rivetus komt overeen met die van Ames. Van Mastrichts beschrijving van de verhouding tussen interne en externe roeping komt dus niet overeen met die van Ames. Wel is er bij Ames sprake van een samengaan van een externe en een 'zekere' interne roeping bij de zonde tegen de Heilige Geest.

De overeenkomsten tussen Voetius en Van Mastricht zijn opmerkelijk. Vooral valt op dat Voetius ook de typerende terminologie gebruikt van fysieke en morele oorzaken en ook hetzelfde sterke onderscheid maakt tussen wedergeboorte en roeping. Voetius zegt dat de interne roeping inwerkt op de *ratio* terwijl Van Mastricht in dit verband onderscheid maakt tussen *intellectus* en *voluntas* waar de interne roeping op inwerkt. Vooral *voluntas* is hier belangrijk, omdat daar de fysieke verandering door God plaatsvindt in de wedergeboorte.

Vraag 4: Cartesiaanse invloed

De bovenstaande resultaten laten zien dat Van Mastrichts bespreking van de interne en externe roeping op hoofdlijnen overeenkomt met een deel van de gereformeerde orthodoxie. Hij gaat wel iets verder in het specificeren van de faculteiten van de ziel (wil en verstand) dan Thomas, Polyander, Ames en Voetius.

Uit de vergelijking met Turretini blijkt dat de onderscheidingen die van Maastricht gebruikt in overeenstemming zijn met wat gangbaar was. Ook blijkt dat er verschil van mening mogelijk was, onder andere over de vraag of er nu wel of geen *vocatio interna* is voor verworpenen. Een opvallend verschil met betrekking tot de mogelijke Cartesiaanse invloed is dat ook Turretini in mindere mate systematisch onderscheid maakt tussen de verschillende faculteiten. In ieder geval geeft Turretini *intellectus* en *ratio* met betrekking tot de *vocatio interna* en *externa* een minder belangrijke rol. Turretini spreekt in dit verband liever niet van een invloed op interne faculteiten van de mens. Alhoewel hij erkent dat er wel een zekere interne verlichting kan zijn die samenhangt met de roeping, wil hij dit geen *vocatio interna* noemen. De roeping die opgevangen is door het gehoor kan volgens Turretini niet doordringen of ontvangen worden door de geest of de ziel. Van Maastricht zegt echter heel expliciet dat de ziel, meer specifiek de wil en het verstand, de externe roeping ook intern ontvangen. Van Maastricht gebruikt het onderscheid tussen de invloed op de wil en het verstand om zijn positie helder weer te geven. De opvatting dat de ziel niet alleen een oordeel kan vormen, maar ook zelf intern de roeping van ontvangen via het gehoor, wordt gezien als een Cartesiaanse invloed.²¹²

Daarnaast blijkt uit de *Gangraena* dat Van Mastrichts polemieek met Cartesianen voor een deel juist over deze faculteiten gaat, waarin ook het onderscheid tussen morele en fysieke oorzaken waarschijnlijk belangrijk is. Als ik deze twee gegevens combineer zou ik de voorzichtige conclusie willen trekken dat het debat met Cartesianen mogelijk een reden is dat Van Maastricht verder gaat in het specificeren van faculteiten en oorzaken dan gebruikelijk was. Dat kan een teken van Cartesiaanse invloed zijn op het denken over interne en externe roeping.

²¹² J.M. Bac stelt dat Turretini en Gomarus ervan uitgaan dat het verstand (*intellectum*, één van de faculteiten van de ziel) vooral een oordelende functie heeft. Bij Descartes krijgt het verstand echter ook de functie van het percipiëren, het waarnemen van dingen. Hier wordt geen zintuiglijke waarneming door het verstand bedoeld, maar het verstand maakt een representatie, een concept (*notio*) van hetgeen waargenomen is. Het verstand kan gezien worden als een spiegel, die passief een object weergeeft (zie ook de tekening van Descartes op de voorkant), Van Asselt e.a., *Reformed thought on freedom*, 213.

Relatie *vocatio interna* en *externa*

Uit dit onderzoek blijkt dat het lastig is om precies te begrijpen wat met intern en extern en de relatie daartussen bedoeld wordt. Zo blijkt dat *vocatio interna* en *vocatio externa* bij een aantal van de gereformeerde theologen helemaal niet synoniem zijn met *vocatio efficax* en *vocatio inefficax*, in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt.²¹³ Ook blijkt dat de begrippen intern en extern een andere inhoud kunnen hebben, zoals het verschil tussen Van Mastricht en Turretini duidelijk laat zien.

Voor Van Mastricht is dit onderscheid tussen intern en extern niet het belangrijkste onderscheid. Dit onderscheid gaat alleen over verschillende faculteiten en geeft de uitleg van de zonde tegen de Heilige Geest. Het belangrijkste verschil voor het zaligmakende geloof is dat tussen twee onderdelen van de *ordo salutis*, roeping en wedergeboorte. Dit onderscheid is dan weer een verschil tussen verschillende soorten oorzaken: moreel en fysiek. De fysieke oorzaak correspondeert met wedergeboorte, de morele oorzaak met de interne en externe roeping.

Het onderscheid tussen Remonstranten en Gereformeerden wordt niet gevormd door een ontkenning van de interne roeping door de Remonstranten. In de *Sententiae remonstrantium* spreken de Remonstranten zelf over intern en extern geroepen worden.²¹⁴ Opvallend is dat de termen *vocatio interna* en *vocatio externa* juist niet in de Dordtse Leerregels voorkomen, terwijl deze Leerregels wel spreken over de verschillende onderdelen van de interne en externe roeping op een manier die sterk overeenkomt met Polyanders omschrijvingen: een externe prediking en een werking in het hart en in het verstand. Het lijkt erop dat in de Dordtse Leerregels gekozen is om de expliciete, meer filosofische discussie over dit punt te vermijden en te kiezen voor een inhoudelijke omschrijving gebruik makend van bijbels taalgebruik. Van Mastricht kiest hier een andere strategie: hij geeft precies aan dat Cartesianen en Remonstranten de natuurlijke wil en het natuurlijke verstand te veel vermogens toekennen.

Principium internum

De resultaten van dit onderzoek werpen ook licht op het *principium internum* waar bijvoorbeeld Muller en Neele over spreken.²¹⁵ Bij Van Mastricht heb ik geen *principium internum* gevonden. Het is eerder zo dat het *principium externum*, God, op verschillende manieren in de mens werkt. Enerzijds via de weg van het gepredikte Woord in de roeping, anderzijds door de weg van de inwendige, onmiddellijke verandering van het hart in de

²¹³ Appold, *Abraham Calov*, 126-128.

²¹⁴ *Sententiae remonstrantium*, II,5,8.

²¹⁵ Neele, *Petrus van Mastricht*, 110v; Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 442.

wedergeboorte. Het onderscheid dat Van Mastricht hier maakt tussen de morele oorzaak van de roeping en de fysieke oorzaak van de wedergeboorte komt overeen met de onderscheiding tussen externe en interne oorzaken uit de causaliteitsleer van Aristoteles.²¹⁶ De externe, morele oorzaak is de *vocatio*. De interne, fysieke oorzaak is de *regeneratio*. In tegenstelling tot wat Muller stelt, blijkt deze interne werking niet zozeer een interne werking van het Woord te zijn,²¹⁷ maar een onmiddellijke handeling van de Heilige Geest die bij de wedergeboorte hoort. De interne werking van het Woord valt bij Van Mastricht strikt genomen onder de interne roeping, die vooral de interne component van de (externe) roeping blijkt te zijn.

De fysieke verandering in de wedergeboorte zou mogelijk een *principium internum* of *habitus* genoemd kunnen worden. Van Mastricht noemt het geen *principium internum* in de gedeelten die ik onderzocht heb. Voor Van Mastricht blijft het *principium* God zelf.²¹⁸ In ieder geval zal er geen sprake kunnen zijn van een zelfstandig *principium internum*, want de onmiddellijke werking van God zonder de roeping door het externe Woord is 'zeldzaam' en 'ons onbekend'.²¹⁹ Wel noemt hij de fysieke verandering in de wedergeboorte een *habitus*, om daarmee te onderscheiden tussen wedergeboorte en de andere onderdelen van de *ordo salutis*.

Vervolgonderzoek

In dit onderzoek heb ik maar een klein gedeelte van de gereformeerde orthodoxie kunnen bestuderen, waarbij ik me ook beperkt heb tot een heel specifiek onderwerp. Uiteraard kan uitgebreider onderzoek meer licht werpen op het onderscheid tussen intern en extern en op de invloed van het Cartesianisme op de gereformeerde theologie. In de eerste plaats is meer diachroon onderzoek gewenst, waarbij verder terug gegaan wordt in de tijd om te onderzoeken wat precies de belangrijkste bronnen zijn van bepaalde begrippen. Zo blijkt uit mijn onderzoek dat Thomas' opvattingen erg dicht in de buurt van Van Mastrichts formuleringen komen en dat ook Turretini de opvattingen van Thomas erg waardeert.

Hieruit kan geconcludeerd worden dat de gereformeerde theologie in grote mate schatplichtig is aan Thomas. In dat opzicht zou dit onderzoek opnieuw laten zien dat 17^e eeuwse gereformeerde theologen veel van de voor-Reformatische middeleeuwse theologie gebruiken. Deze middeleeuwse theologie wordt niet alleen gebruikt voor de *theologia*

²¹⁶ cf. Van den Belt, *The authority of Scripture*, 145.

²¹⁷ Muller, *Post-reformation reformed dogmatics* 1², 442.

²¹⁸ Van Mastricht, Van Mastricht, *Theoretico-practica theologia*, I,2,1.

²¹⁹ cf. *Synopsis*, XXX, 33.

practica, de gereformeerde spiritualiteit,²²⁰ maar ook voor de meer systematische theologie, zelfs voor essentiële aspecten daarvan, zoals roeping en wedergeboorte. Een andere verklaring is dat Van Mastricht, Turretini en Thomas alledrie een derde bron gebruiken, bijvoorbeeld Augustinus (354-430). Daarnaast is ook breder onderzoek nodig, waarin bijvoorbeeld heel de *ordo salutis* onderzocht wordt op de relaties tussen intern en extern. Ook zou synchroon onderzoek duidelijk kunnen maken of de opvattingen die ik in deze scriptie gevonden heb bij Van Mastricht afwijken van zijn gereformeerde, Cartesiaanse en andere collega-theologen. Wat het onderwerp van de roeping betreft, zou het interessant zijn om te onderzoeken hoe theologen hierover denken die over de *vocatio* een apart boek geschreven hebben. Hierbij kan gedacht worden aan wat Thomas Watson (1620?–1686),²²¹ Christopher Love (1618-1651)²²² of Robert Rollock (1555?-1599)²²³ over interne en externe roeping schrijven.

Blijvende betekenis

Mijn onderzoek betreft een vrij specifiek onderwerp in de gereformeerde theologie van de 17^e eeuw. Wat is de hedendaagse relevantie hiervan? Naast de wetenschappelijke waarde van het begrijpen hoe bepaalde begrippen in de theologie van de 17^e eeuw samenhangen, wil ik hier twee algemene punten noemen.

Ten eerste is Van Mastrichts beschrijving van de verhouding tussen interne en externe roeping en de relatie met de wedergeboorte nog steeds relevant. Van Mastricht houdt zich aan de bijbelse gegevens en formuleringen en weet daarin een nuttige systematisering aan te brengen. Ik vind vooral de formulering van het verschil tussen fysieke en morele oorzaken relevant. De fysieke oorzaak sluit goed aan bij bijbelteksten over levend maken of het openen van het hart. Het spreken over een morele oorzaak sluit goed aan bij wat bijvoorbeeld de profeten zeggen over de beperkte resultaten waartoe hun prediking leidt. Een bijbelse basis lijkt dus aanwezig. Aan de andere kant laten de resultaten van het hedendaagse psychologische onderzoek steeds meer zien dat mensen eigenlijk zelf niet veel kunnen veranderen. De wil is slechts in beperkte mate in staat om zelfstandige en vrije beslissingen te nemen. Dat lijkt overeen te komen met de formulering dat een morele oorzaak, zoals de roeping, niet voldoende is om een echte verandering te veroorzaken. Daarvoor is een fysieke verandering nodig, een wedergeboorte, waardoor deze onvrije wil

²²⁰ cf. A. de Reuver, *Verborgene omgang: Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer: Boekencentrum 2002².

²²¹ Thomas Watson, *A Divine cordial*, London: Thomas Parkhurst 1663.

²²² Christopher Love, *A treatise of effectual calling and election*, London: John Rothwell 1653.

²²³ Robert Rollock, *Tractatus de vocationi efficaci*, Edinburg: Excudebat Robertus 1597; cf. Muller, *Post-reformation reformed dogmatics*, 2, 204v.

omgebogen wordt en wel kan gaan geloven. Dat biedt dan ook perspectief voor het verkondigen van het Woord in een samenleving waar er weinig begrip meer voor is. God kan en wil het hart openen en alleen dan kan iemand gaan geloven. In dat opzicht biedt het spreken over een fysieke oorzaak in de wedergeboorte ook een nuttige correctie op een 'pelagiaanse' visie op de wil, waarin de wil zelf nog tot een beetje geloof in staat is.²²⁴

Ten tweede blijkt uit dit onderzoek dat sommige begrippen die in de hedendaagse gereformeerde theologie nog regelmatig gebruikt worden een rijke en complexe achtergrond hebben. Het spreken over inwendige en uitwendige roeping bouwt voort op een lange theologische traditie, waarin niet alles is wat het lijkt. Inwendig is niet altijd effectief. Uitwendig is niet altijd buiten het hoofd. Integendeel, de uitwendige roeping werkt ook in op het verstand. Van Maastricht spreekt genuanceerd en blijft dicht bij de bijbelse gegevens. Daardoor kan hij niet zonder meer spreken over uitwendige en inwendige roeping. Hij moet verschillende facetten daarvan bespreken, omdat de Bijbel zelf ook rijker is dan een eenvoudige tegenstelling tussen intern en extern. Daarom is het de moeite waard om deze oude theologie te (blijven) onderzoeken; het levert soms verrassende correcties van het hedendaagse gereformeerde denken op.

²²⁴ cf. N.S. Fierling, 'Will and intellect in the New England mind', *The William and Mary Quarterly*, 29(4), 1972, 516-558, cf. 553-558.

Summary

In the early 17th century, an important debate in the Reformed Church in the Dutch Republic was that between the Reformed and the Remonstrants. The national synod of Dort resolved this debate with a rejection of the Remonstrants' ideas. In this discussion, one of the main issues was the relationship between election by God and the free will of men. To explain why not everybody who receives God's call – in the Gospel or through nature – responds to it by believing in Christ and repentance, the Canons of Dort distinguished between the external preaching of the Gospel and the internal illumination by God. Those who only receive the external Word, are not able to believe the Gospel due to their sinful nature. On the other hand, the combination of the preaching and the internal illumination and act of God results in true belief in God.

This difference between internal illumination or internal calling and the external preaching or the external call is the topic of this thesis. To understand the difference between the external and internal calling correctly from a 21st century viewpoint, we need to know what theologians in the 17th century considered to be internal calling and external calling and how they saw the relationship between those two. This is even more interesting, as we realize that the distinction between internal and external is at the center of the Cartesian philosophy of subjectivity, the philosophy that became influential in the late 17th century. Therefore, this thesis aims to answer the question: what is meant by external and internal and how do these terms relate in the Reformed theology in the 17th century?

In this thesis, the investigation is focused on one key representative of the late 17th century theology – the period in which the Cartesian influence became important. This representative is Petrus van Mastricht, a Reformed theologian with a fairly moderate position in the Reformed church, who however was involved in a lively debate with Cartesians. The main question of this thesis is divided in four subquestions:

1. What is the historical context of Petrus van Mastricht, in particular related to the Cartesian debate?
2. How does Van Mastricht describe internal and external calling and their relationship?
3. How does Van Mastricht's description relate to his key sources for this terminology?
4. Could an effect of the Cartesianism on Van Mastricht be established, with regard to his description of internal and external calling?

With regard to Van Mastricht, the investigation focuses on his main dogmatic work, the *Theoretico-practica theologia* and also his main polemic book against the Cartesians, the *Novitatum cartesianum gangraena*, is included. As four important sources of the *Theoretico-practica theologia*, the following works are taken into account: the *Summa theologiae* of Thomas

Aquinas (1225? – 1274), the Leiden *Synopsis purioris theologiae* (1625), the *Medulla* of William Ames (1576-1633) and the *Disputationes selectae* of Gisbertus Voetius (1589-1676). Besides that, I also compare Van Mastricht with a contemporary and key Reformed theologian, Francis Turretin (1623-1687).

Question 1: Historical context of Petrus van Mastricht

Van Mastricht was a theologian with a good international education and reputation. He became professor in theology, first in Germany and later in Utrecht, where he was the successor of Voetius. As a representative of the Reformed tradition, he was fairly moderate, but also fiercely debating with Cartesian theologians. In this respect, Van Mastricht's *Gangraena* was one of the main writings against the Cartesians in this period.

Question 2: The relationship between external and internal calling

Van Mastricht defines external calling as the call that is received by the external senses, the sense of hearing and the intellect. The internal call is received by the soul, which Van Mastricht distinguishes from intellect and will. External and internal calling have the same message and cause, only the way through which they operate is different. In fact, it is only one call, with an internal and an external component. According to Van Mastricht, calling as such does not result in faith. Calling as such is just a moral cause, which recommends somebody what would be good, but is not a cause sufficient for faith. Here, an internal, physical cause is needed: the internal renewal of the heart by the regeneration. This regeneration changes the will, and causes that the intellect and will become faithful. In this respect, the regeneration is needed before someone can actually respond in faith to the God's call.

Question 3: Van Mastricht's relationship to his sources

Van Mastricht's theology of calling is in line with mainstream Medieval and Reformed theology, which also asserts that internal and external calling cooperate, but that an internal act of God is needed for faith. Van Mastricht's position is in particular aligned with those of Aquinas, Voetius and Polyander (1568-1646). Aquinas actually uses the same subdivisions in his terminology as Van Mastricht, although he grants the will a somewhat more important role. In comparison with Polyander, Van Mastricht has a somewhat different distinction between calling and regeneration. One of the Leiden *Synopsis* authors, Polyander, considers the internal act of God still to be part of calling, while Van Mastricht defines that a regeneration. Nevertheless, the distinction between internal and external calling (including a part of regeneration for Van Mastricht) is fairly similar. On the other hand, Rivetus (1572-1651) uses in the same *Synopsis* a more pronounced distinction between external and internal

calling. For Rivetus, the difference between external and internal calling is perfectly in line with respectively ineffective and effective calling. Ames has the same opinion: only the elect receive the internal, effective calling. This position differs from Van Mastricht, who states the internal and external usually cooperate and that also those who do not receive faith can have received the inward call.

Question 4: Cartesian influence

The comparison with his sources and also with Turretin shows that Van Mastricht's description of external and internal calling is not unique, but rather in line with an important stream in Reformed thought. On the other hand, there could be a – rather small – Cartesian influence, as Van Mastricht does elaborate on the specific internal human 'faculties' in more detail than Turretin or any of his sources (as far as considered in this study). In this respect, in particular the difference with Turretin is striking, as Turretin does not like to talk about internal human 'faculties' in relationship to the external calling, as he reserves any real internal effect of calling for the elect only. Moreover, Van Mastricht considers the soul as perceptive, which seems to be a Cartesian opinion, while Turretini does explicitly argue that the soul cannot be perceptive. As Van Mastricht deals in his *Gangraena* specifically with these 'faculties' in his debate with Cartesians, it could be that this debate has urged him to be more precise. This could be an indication of Cartesian influence on his thinking about internal and external calling.

This study on the subject of internal and external calling in the 17th century Reformed theology shows that the distinction between internal and external has not always the same meaning. Therefore, we have to be careful in interpreting these terms. In this respect, interpreting internal calling as effective calling and external calling as ineffective is not a correct interpretation of this distinction. This interpretation is valid for some theologians, such as Turretin and Ames, but not for others, such as Van Mastricht and Voetius.

Literatuur

- Ames, William, *De Conscientiae*, Oxonii: Guilielmus Hall/ Joh. Adams 1659.
- Ames, William, *Medulla S.S. Theologiae, Ex Sacris literis, earumque interpretibus, extracta, et methodice disposita*, Londen: Robertum Allottum 1630.
- Appold, K.G., *Abraham Calov's doctrine of vocatio in its systematic context*, Tübingen 1998.
- Van Aquino, Thomas, *Summa Theologiae*, I, II, Rome 1895, geraadpleegd op www.corpusthomisticum.org/sth3001.html.
- Armstrong, B.G., *Calvinism and the Amyraut heresy: Protestant scholasticism and humanism in seventeenth-century France*, Madison: University of Wisconsin Press 1969.
- Asselt, W.J. van, J.M. Bac en R.T. te Velde (red.), *Reformed thought on freedom: The concept of free choice in early modern Reformed theology*, Grand Rapids (MI): Baker Academic 2010.
- Asselt, W.J. van, T.T.J. Pleizier, P.L. Rouwendal en P.M. Wisse, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer: Boekencentrum 1998.
- Bavinck, H., *Gereformeerde dogmatiek*, III, Kampen: Kok 1929⁴.
- Bavinck, H., *Gereformeerde dogmatiek*, IV, Kampen: Kok 1930⁴.
- Bavinck, H., *Roeping en wedergeboorte*, Kampen: Kok 1903.
- Belt, H. van den, *The authority of Scripture in Reformed theology*, Leiden: Brill 2008.
- Boughton, L.C., 'Choice and action: William Ames's concept of the mind's operation in moral decisions', *Church History*, 56(2), 1987, 188-203.
- Calvijn, J., *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, II, III, Kampen: Kok 1956³ [vertaling A. Sizoo].
- Caton, H., *The origin of subjectivity: An essay on Descartes*, New Haven: Yale University Press 1973.
- Christopher, Love, *A treatise of effectual calling and election*, London: John Rothwell 1653.
- Danker, F.W., *A Greek-English lexicon of the New Testament and other early Christian literature*, Chicago: University of Chicago Press 2000³.
- Dordtse Leerregels, in J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, Amsterdam: Ton Bolland 1976², 231-290.
- Fierling, N.S., 'Will and intellect in the New England mind', *The William and Mary Quarterly*, 29(4), 1972, 516-558.
- Goudriaan, A., *Reformed orthodoxy and philosophy, 1625-1750: Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*, Leiden: Brill 2006.
- Graafland, C., 'Schriftleer en Schriftverstaan in de Nadere Reformatie', in Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer: Boekencentrum 1993, 29-87.
- Israel, J.I., *Radical enlightenment: Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press 2002.

- Israel, J.I., *The Dutch Republic: Its rise, greatness, and fall 1466-1806*, Oxford: Oxford University Press 1998.
- Mastricht, Petrus van, *Ad virum clariss. Balthasarem Bekkerum epanorthosis gratulatoria occasione articulorum, quos venerandae Classi Amstelodamensi exhibuit*, Utrecht 1692.
- Mastricht, Petrus van, *Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit, waarin door alle de Godgeleerde Hoofdstukken henen, het Bybelverklarende, Leerstelligge, Wederleggende, en Praktikale deel, door eenen onafgebroken schakel, onderscheidentlyk samengevoegt, voorgesteld wordt, enz.*, Rotterdam: Hendrik van Pelt 1750.
- Mastricht, Petrus van, *Novitatum Cartesianum gangraena, Nobiliores plerasque Corporis Theologici Partes arrodens et exedens, seu Theologia Cartesiana detecta*, Amsterdam: Jansson 1677.
- Mastricht, Petrus van, *Theologiae didactico-elenctico-practicae prodromus tribus speciminibus*, Amsterdam 1666.
- Mastricht, Petrus van, *Theoretico-practica theologia, qua per singula capita theologia, pars exegetica, dogmatica, elenctica & practica, perpetua successione conjugantur*, VI, Utrecht: Thomae Appels 1699.
- Muller, R.A., ' "Duplex cognitio dei" in the theology of early Reformed orthodoxy', *The Sixteenth Century Journal*, 10(2), 1979, 51-62.
- Muller, R.A., *Dictionary of Latin and Greek theological terms: Drawn principally from protestant scholastic theology*, Grand Rapids: Baker 1989³.
- Muller, R.A., *Post-reformation reformed dogmatics: The rise and development of Reformed orthodoxy, ca. 1520-1725, I²*, Grand Rapids: Baker Academic 2006.
- Muller, R.A., *Post-reformation reformed dogmatics: The rise and development of Reformed orthodoxy, ca. 1520-1725, II²*, Grand Rapids: Baker Academic 2003.
- Neele, A.C., *Petrus van Mastricht (1630-1706): Reformed orthodoxy: Method and piety*, Leiden: Brill 2009.
- Polyander, Johannes, Andreas Rivetus, Antonius Walaeus en Antonius Thysius, *Synopsis Purioris Theologiae, Disputationibus quinquaginta duabus comprehensa*, Leiden: Donner 1881⁶ (H. Bavinck, red.).
- Polyander, Johannes, Andreas Rivetus, Antonius Walaeus en Antonius Thysius, *Synopsis of overzicht van de zuiverste theologie, deel 1*, Amsterdam: Hollum, 1964.
- Reuver, A. de, *Verborgen omgang: Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer: Boekencentrum 2002².
- Rollock, Robert, *Tractatus de vocationi efficaci*, Edinburg: Excudebat Robertus 1597.
- Sententiae remonstrantium, in J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, Amsterdam: Ton Bolland 1976², 290-293.
- Turretin, F., *Institutes of elenctic theology* (3 delen), Phillipsburg: P&R Publishing 1992-1994.
- Turretini, F., *Institutio theologiae elencticae*, Edinburg: John D. Lowe 1847.
- Turretini, F., *Institutio theologiae elencticae*, New York: Robert Carter 1847.

- Verbeek, Th., 'Crisis te Utrecht: 1641-1642', in W. Koops, L. Dorsman en Th. Verbeek (red.), *Née Cartésienne / Cartesiaans geboren: Descartes en de Utrechtse Academie 1636-2005*, Assen: Van Gorkum 2005, 22-38.
- Verbeek, Th., *Descartes and the Dutch: Early reactions to Cartesian philosophy 1637-1650*, Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Voetius, G., *Selectae disputationes theologicae*, II, Utrecht 1648-1659.
- Wall, E. van der, 'Orthodoxy and scepticism in the early Dutch enlightenment', in R.H. Popkin en A. Vanderjagt (red.), *Scepticism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries*, Leiden: Brill 1993, 212-241.
- Wall, E.G.E. van der, 'De coccejaanse theoloog Petrus Allinga en het Cartésianisme,' in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (eds.), *Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk: Voetianen en Coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 131-145.
- Watson, Thomas, *A Divine cordial*, London: Thomas Parkhurst 1663.